Максим Яременко

Насолоди освічених в Україні XVIII століття (про культуру вживання церковною елітою чаю, кави та вина)

Зазвичай, коли вітчизняні історики ведуть мову про благодатні плоди освіченості, то вказують, як інтелектуальний багаж допомагає його носієві робити кар'єру, служити на благо вітчизни, просвічувати інших абощо. Разом з тим, набуті знання в ранньомодерний час безпосередньо чи опосередковано впливали й на інші, «прозаїчніші», речі, як-от зовнішній вигляд чи зміни у побутових звичках. Далі спробую проілюструвати це твердження на прикладі прилучення церковної еліти[1] Київської митрополії до вживання деяких засобів насолоди у XVIII ст.: чаю, кави та вина. Для початку зупинюся детальніше на побутуванні згаданих напоїв у «гастрономічній культурі» тогочасного «чиновного» духовенства.

«Наваривши чаю, кушать во здравіє»

На усталену культуру вживання чаю церковною елітою Київської митрополії XVIII ст. вказують реєстри майна її представників. Серед приватного кухонного посуду тут натрапляємо — в одних випадках у повному комплекті, в інших частково – майже на весь спектр наборів для приготування та заживання згаданого напою. У переліках речей спеціально виокремлюються великі металеві чайники «для варєнія води» (або ж – «что воду грѣть»), а та-

---

[1] У межах Київської митрополії до церковної еліти чи вищого духовенства найперше відношу, окрім архієрея, такі групи чорноризців: могилянську професуру, настоятелів і «чиновну» братію монастирів (зазвичай ті, хто належав до духовних соборів обителей: намісники, економи, еклесіархи) та ігуменів і архімандритів, які проживати тут «на покої».

кож менші чайнички для заварювання («чайникъ, что чай пить нєболшой») – іноді також металеві, інколи порцелянові (див. додаток 1). Коли чай був готовим, його пили зі спеціальних чашок різної ємності, використовували блюдця, а дехто з духовенства послуговувався спеціальним ситечком для проціджування напою («ложєчка цєдилная», «сѣточка», «друшлячокъ»). Ці прибори виготовлялися з різноманітного матеріалу. Деякі описи дозволяють припустити, що церковна еліта зналася також із такими забавками, якими тішаться й понині – чашками зі статуетками всередині. В описах майна зафіксовані порцелянові чашки з накривками («с кришками»). Можна обережно припустити, що вони призначалися для заварювання та споживання чаю без чайничка.

З реєстрів рухомості та документів, які згадаю далі (січове листування), зрозуміло, що чай вживали з цукром, тож цукорниці, інколи виконані «в тон» (аналогічний матеріал) до інших приборів для чаювання, також супроводжували побут чорноризців. Деякі з них, наскільки можна судити з лаконічних описів, були достатньо вишуканими, наприклад, мали ніжки чи кілька шухлядок: власне для цукру, а також, приміром, для кави та чаю. До цукорниць могли додаватися спеціальні ложечки та щипці.

Окрім безпосередньо необхідного для вживання напою посуду, «чиновне» духовенство мало й інші, «додаткові», складники для «чайної церемонії». У реєстрах спеціально, хоча й не завжди, виділялася тара для зберігання сухого продукту – чайниці. Подеколи їх називають просто «жестяними сосудами», а інколи про наповнення подібних бляшанок, що могли бути універсальними і недаремно ще називалися «корінницями», залишається тільки здогадуватися. Для прикладу, видубицький настоятель Сиф Гамалія мав «пушокъ мѣдных финифтомъ навєдєнных китайскихъ три» (1767), проте їхнє призначення у реєстрі не деталізовано, натомість окремо також згадано «чайниці»[2]. Так само можна лише припускати, де зберігали чай видубицький ієромонах Мелетій,

[2] Центральний державний історичний архів України у м. Києві [далі – ЦДІАК України]. Ф. 130, оп. 1, спр. 200а. Арк. 14–14 зв. Пушка, за словником Грінченка, — «жестяная или деревяная банка» (Грінченко Б. Д. *Словарь української мови.* К., 1959. Т. III *(О–П).* С. 503). Чайниця – «сосуд для держания сухаго чая, когда подают чайный прибор» (*Словарь Академии Российской.* СПб., 1794. Ч. VI и последняя *(от Т. до конца).* Стб. 659).

який мав «корѣнницъ жєстяних чєтири», та його сусід по монастирю архімандрит Іларіон (див. додатки 1 і 2) і чи використовували вони свої бляшанки для цього продукту. Яків Маркович, приміром, одного разу занотував, що, придбавши чай, «оним великой и малой жестянок досипалем» (1729), не називаючи при цьому згадану тару «чайницями»[3], а деякі згадки вказують на зберігання у бляшаній «пушці» інших речей, як-от «кресива»[4].

Важко встановити, чи існували спеціальні таці для чаювання – їх відомі мені реєстри речей «чиновного» духовенства не фіксують, хоча такі «подноси» в інших документах зустрічаються. Приміром, 1724 р. саме «тацу на чай или кагве» замовив собі виготовити з цини Яків Маркович[5]. Зате різного розміру «подноси», переважно мідні, фініфтяні та олов'яні, але також і срібні чи комбіновані (наприклад, «подносикъ маленкій мѣдный финифтомъ блакитнымъ обложєный съ срєбными квѣтками», чи «бумажныхъ лакерованныхъ чєрных съ золотомъ два», або ж «подносиковъ бумажныхъ нєболшихъ с внутри плєтєнныхъ чєтыре»), були звичним елементом побуту як духовних осіб, описи майна яких не містять жодних згадок про чайні та кавові прибори, так і тих, хто вживав кофеїнові напої[6]. Інколи в реєстрах згадано спеціальні скатертини для чаювання серед так само типових для того часу різноманітних «скатертей», «салфет», «салветок», «настольничков»[7]. Так, у переліку речей покійного видубицького ігумена Сифа Гамалії 1767 р. значився «платокъ на столъ для чаю красный шєрстяный»[8], а 1769 р. Пустинно-Миколаївський мо-

---

[3] *Дневник генерального подскарбия Якова Марковича. (1717–1767 гг.)* / Под ред. Ал. Лазаревского. К., 1895. Ч. II (1726–1729 гг.). С. 280.

[4] ЦДІАК України. Ф. 127, оп. 1024, спр. 395. Арк. 3.

[5] *Дневник генерального подскарбия Якова Марковича* / Под ред. Ал. Лазаревского. К., 1893. Ч. I (1717–1725 гг.). С. 141.

[6] Див., наприклад, серед посуду видубицького ігумена Сифа Гамалії 1767 р. та кирилівського архімандрита Миколая Цвіта 1784 р.: ЦДІАК України. Ф. 127, оп. 178, спр. 43. Арк. 17 зв.; ф. 130, оп. 1, спр. 200а. Арк. 14–14 зв.

[7] Для Рафаїла (Заборовського) навіть спеціально коштом катедрального монастиря закуповували «крохмал до салфѣтъ и скатѣртѣй архієрѣйскихъ» (Там само. Ф. 129, оп. 2, спр. 1. Арк. 18).

[8] Там само. Ф. 130, оп. 1, спр. 200а. Арк. 13.

настир придбав разом з іншими скатертинами та серветками дві «салѳєтки что чаи пютъ»[9].

Окрім згаданого побутового конвою «чайної церемонії», існували й інші, достатньо специфічні складники. Так, 1759 р. для київського митрополита було куплено «три горшки на чаєвую воду здѣланних, поливанних, горщикъ по пятнадцять копѣєкъ»[10]. Важко сказати, звідки брало «чиновне» духовенство воду для напоїв, але Максим Берлинський у написаній на рубежі XVIII–XIX ст. *«Истории города Киева от основания его до настоящего времени»* зазначав:

> Днепровская вода цветом желтоватая и приметно отличается от светлой воды десенской, качеством несколько железистая, для питья мягкая и сладкая, также для варения чаю и мытья весьма способная; чем и преимуществует перед многими возле Киева ключевыми водами, из коих, однако, некоторые, как весьма чистые, для питья оной предпочитаются; другие же, преимущественно изобилующие селитренными, гипсовыми, соляными или охренными веществами, и вредны, и разве по нужде употребляемы[11].

Для кип'ятіння води, необхідної, аби приготувати напій, подеколи використовували спеціальні «фаєрки чаєві»: саме на таке призначення цієї переносної невеличкої плитки вказує реєстр майна видубицького ієромонаха Йосифа 1774 р. (див. додаток 2). «Фаєрки» присутні також у частині інших опрацьованих реєстрів, проте їхнє призначення більше ніде не конкретизоване[12].

До інших речей, які могли застосовуватися під час чаювання, слід долучити спеціальний посуд для конфектів – солодощів на кшталт желе чи джему або ж конфітюру[13]. Зокрема, у кирилівського

---

[9] Там само. Ф. 131, оп. 30, спр. 262. Арк. 20.

[10] Інститут рукопису Національної бібліотеки ім. В. І. Вернадського [далі – ІР НБУВ]. Ф. 160, спр. 185–228. Арк. 91 зв.

[11] Берлинський М. Ф. *Історія міста Києва*. К., 1991. С. 222.

[12] Див., наприклад, згадку мосенжної фаєрки у Сильвестра Ляскоронського: ЦДІАК України. Ф. 127, оп. 1024, спр. 873. Арк. 4.

[13] Див., наприклад, як мав готуватися «конфѣктъ рожовій»: *Лікарські та господарські порадники XVIII ст.* / Підгот. до видання В. А. Передрієнко. К., 1984. С. 80–81. Згадані солодощі, зроблені з відповідних рослин, використовувалися і з лікарською метою, тож недаремно Яків Маркович, який у щоденнику не забував згадувати про підтримання власного здоров'я, приймав «проносное лѣкарство в

архімандрита Миколая Цвіта (†1784) було «чашєчокъ нєболшихъ для конфєктовъ финиѳяныхъ пять» та «подносъ финиѳяной для конфектовъ с дєвятью штучками финиѳяними жъ одинъ»[14].

Виробники чайного посуду у реєстрах переважно не вказані, хоча можна припустити місцеве походження глиняних та скляних ємностей. З інших документів також відомо про виготовлення та ремонт українськими конвісарами металевих блюдець, кавників тощо[15]. В описах майна згадується про використання російського посуду, а серед порцеляни була, цілком природно, китайська і німецька. Останній факт доволі цікавий, адже вказує на проникнення нового західноєвропейського явища в Україну. Значний попит на китайський, а згодом і японський, фарфор у Європі (і для новомодних колекцій у спеціальних порцелянових кабінетах, і суто ужитково – до столу) спричинив до того, що в саксонському Мейсені на початку XVIII ст., а від середини століття – повсюдно у німецьких землях, налагодили виготовлення за китайським зразком (а деяких чайних приборів – за японським) виробів із фарфору, що мали і художній, і комерційний успіх[16]. Закордонна порцеляна із заходу потрапляла і до Гетьманщини. Наприклад, у відомості 1766 р. Добрянської прикордонної митниці про імпортні товари та купців зафіксовано завезення «посуды фарфоровой простой чайников, чашек, чайниц, сахарниц» 848 дюжин та ще 51 штуку. Прикметно, що порцеляну тоді доставляли лише російські купці, хоча через цю митницю, головну для проїзду з-за кордону до північної Гетьманщини, переміщалися і річпосполитські торгівці, і купці-старовіри зі слобід Гетьманщини, і чернігівські, ніжинські та з інших населених пунктів підприємці[17].

Реєстри майна «чиновних» ченців засвідчують, що вживання чаю було поширеним та, як видається, звичним явищем. Коли

конфектѣ» (див., наприклад: *Дневник генерального подскарбия Якова Марковича. (1717–1767 гг.).* К., 1893. Ч. I (1717–1725 гг.). С. 279).

[14] ЦДІАК України. Ф. 127, оп. 178, спр. 43. Арк. 17 зв. —18.

[15] Див., наприклад: там само. Ф. 129, оп. 2, спр. 1. Арк. 22; ф. 888, оп. 1, спр. 27а. Арк. 31.

[16] C. Le Corbeiller. *German Porcelain of the Eighteenth Century* // The Metropolitan Museum of Art Bulletin. New Series. 1990, vol. 47, No 4 (Spring). P. 5–6, 8, 18.

[17] Тищенко М. *Нариси зовнішньої торговлі Стародубщини в XVIII в.* // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. 1931, кн. XXVI. С. 365.

цей продукт став традиційним доповненням до столу церковної еліти – можна лише здогадуватися. Звісно, що навряд чи доречно шукати точної дати. У визначенні нижньої межі не дуже допоможуть також описи речей духовенства, адже відсутність у котрогось із їхніх власників чайних приборів не означає, що він не пив чаю. Навпаки, є документальні згадки про достойників, які регулярно заживали цей напій, однак у посмертних реєстрах їхнього майна відповідного посуду не зафіксовано.

Відомо, приміром, що золотоверхо-михайлівський архімандрит Йоаникій Скабовський (1752–1753) ревно стежив за приготуванням для нього чаю, а по смерті серед його речей згадано лише цукорницю[18]. Петропавлівський ігумен Софроній (1785–1786) придбав низку приборів для чаювання, проте до переліку його рухомості внесено лишень два чайники[19]. Дехто, передбачаючи близьку смерть, спродував усе майно, тож у духівниці йшлося лише про те, як ділити між спадкоємцями гроші. Так, наприклад, вчинив кирилівський ігумен Феофан Жолтовський (†1762)[20]. Інші «чиновні» ченці самостійно наприкінці життя роздавали набуте, як золотоверхо-михайлівський архімандрит Модест (†1768)[21], і після відходу таких осіб у засвіти не було потреби фіксувати надбане добро. Зрештою, за перші десятиліття XVIII ст. наразі не так багато виявлено реєстрів майна чорноризців. З огляду на сказане, з певністю не можемо ствердити, що відсутність у заповіті 1726 р. колишнього могилянського ректора, київського пустинно-миколаївського ігумена Христофора Чарнуцького, хворого на туберкульоз, згадок про кавовий та чайний прибори[22] однозначно вказує на те, що він цих засобів насолоди не вживав. Скажімо, у посмертному реєстрі речей одного з його «колег», кирилівського настоятеля Феодосія Глинського (†1738), не фіксується жодного

---

[18] ЦДІАК України. Ф. 127, оп. 148, спр. 56. Арк. 7–7 зв.

[19] Там само. Оп. 180, спр. 12. Арк. 11 зв., 66.

[20] Там само. Оп. 157, спр. 4. Арк. 1–2.

[21] Там само. Оп. 1024, спр. 1831. Арк. 1–1 зв.

[22] *Києво-Могилянська Академія кін. XVII – поч. XIX ст.: повсякденна історія. Зб. док.* / Упор. Задорожна О. Ф., Кузик Т. Л., Хижняк З. І., Яременко М. В. К., 2005. С. 37–39, № 12; с. 389–390.

посуду (є лише «скатєртєй чотири»)[23], але ж це не означає, що він харчувався, не використовуючи відповідні прибори, та споживав сирі продукти.

Дошукуючись приблизного часу появи у церковної еліти пристрасті до чаю, маємо зважати на те, що, по-перше, вже у першій чверті XVIII ст. Гетьманщина була транзитною територією, через яку з Росії чай вивозився далі на захід, тож можна обережно припустити, що знайомство з цим напоєм могло початися теж тоді. По-друге, не слід забувати про переміщення та активні контакти українського духовенства з російськими теренами. Вони розпочалися ще в XVII ст., проте найінтенсивніший період «малороссийского церковного влияния в Великороссии» припав на першу половину XVIII ст., а українське духовенство для різних цілей активно використовував уже Петро I[24]. Відтак, здогадно, більш-менш «масове» знайомство священнослужителів із Гетьманщини з чаєм відбулося десь у першій чверті XVIII ст., коли активізувалися безпосередні контакти з Росією, де якраз тоді набуло популярності вживання чаю (про це буде мова далі), як, до речі, і в Західній Європі[25].

Опосередковано про те, що в першій третині XVIII ст. чай ще не став дуже поширеним, свідчить лексика опису відповідного посуду золотоверхо-михайлівського економа Веніаміна 1735 р. В келії ієромонаха були чайні «фінжали» та «приставочки» до них (див. додаток 1). Можна припустити, що йдеться про «філіжанки» та блюдечка, які тоді ще не звикли називати «чашками» та «блюдцями», як це стали робити згодом[26]. Однак і пізніше, як-от у різ-

---

[23] ЦДІАК України. Ф. 888, оп. 1, спр. 1а. Арк. 3.

[24] Харлампович К. В. *Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь.* Казань, 1914. Т. I. С. 459–467 та наст.

[25] У Західній Європі «споживання чаю [...] стане помітним лише в 20–30-х роках XVIII ст.», коли почалася напряму торгівля з Китаєм (Бродель Ф. *Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст.* К., 1995. Т. I: *Структури повсякденності: можливе і неможливе.* С. 209).

[26] Зазначу, що реєстр майна Веніаміна містить інші незрозумілі фіксації. Коли економ був у Росії, виникла потреба взяти у нього в келії один із монастирських привілеїв, тож приміщення відімкнули і зробили «рѣєстръ вѣщѣй». Серед них значиться «коть сѣріи заморскіи» (ЦДІАК України. Ф. 169, оп. 5, спр. 97. Арк. 4). Про що йдеться – тварину, яка мала якусь шпарину, аби залишати келію за тривалої відсутності господаря, хутро, неживий предмет, наприклад, фігурку

них варіантах реєстру речей видубицького ченця Мелетія 1762 р., «чашки чаіні» та «фінжали» виступають взаємозамінними синонімами[27], тож маємо відмовитися від такого аргументу, розраховуючи час завоювання напоєм української «церковної прихильності».

Чи регулярним і з якою частотою було вживання чаю духовенством, сказати непросто, тим паче що відповідь на таке питання вимагає конкретних свідчень, а не узагальнень. Утім, навіть поодинокі факти вказують, що у другій половині XVIII ст. «чиновні» чорноризці сприймали чаювання як річ звичну. Про це свідчать не лише реєстри їхнього майна з фіксацією відповідного посуду, а й окремі репліки у документах. Так, софійський ієромонах Рафаїл, вихованець КМА[28], перебуваючи у 1763–1765 рр. на Січі, де він ще з двома ченцями збирав милостиню, у листі 1764 р. до катедрального писаря Якова Воронковського, теж могилянського вихованця, а згодом помітної серед київської церковної еліти особи, власника найбільшої з відомих на сьогодні київських настоятельських бібліотек[29], просив: «чаю хотя купѣть, хотя так пришлѣть, бо нѣгде в нас достать»[30]. Слід гадати, отож, що цей напій, без якого Рафаїл не міг обійтися, таки став одним із необхідних елементів

(але тоді б в описі мали звично вказати матеріал виготовлення), опиcку (приміром, «кот» замість «коц») – залишається тільки здогадуватися.

[27] Пор.: там само. Ф. 130, оп. 1, спр. 97. Арк. 13 зв. та арк. 14 зв.

[28] На його «латинську» освіченість вказує як послуговування у листах вставками відповідною мовою, так і опосередкована інформація. Так, у одному з текстів Рафаїл згадує свого брата Івана Кремянського, священика зубівської церкви Миргородської протопопії (*Переписка с Запорожьем. (1763–1765 гг.)* / Сообщил О. Левицкий // Чтения в историческом обществе Нестора Летописца [далі – ЧИОНЛ]. 1905. Кн. 18, вып. III и IV. Отд. III. С. 27). У списки могилянських студентів 1750-х рр. внесені студенти Роман та Іван Кремянські із Зубівки, сини тамтешнього вже покійного попа. Перший 1754 р. почав вивчати теологію, але у грудні «ѡтєхалъ къ Трєбєнскимъ на інспєкторію» (ІР НБУВ. Ф. 160, спр. 172. Арк. 491, 493). З огляду на поширену практику брати при постризі нове ім'я, перша літера якого збігається з попереднім, та зважаючи на викладені вище дані, з високою часткою вірогідності можна ототожнити студента Романа та ієромонаха Рафаїла.

[29] Посмертний реєстр речей видубицького ігумена Якова зафіксував 372 власні книги та 16 примірників, взятих у інших бібліотеках, не кажучи вже про 62 в'язки документів та окремі манускрипти (див.: Яременко М. *Київське чернецтво XVIII ст.* К., 2007. С. 159–160).

[30] *Переписка с Запорожьем. (1763–1765 гг.).* С. 39.

його повсякденного харчування. У відповідь катедральний писар передав на Січ «от всей братіи [...] полфунта чаю», а від себе «головку сахару» зі словами: «наваривши чаю, кушать во здравіе вам з отцем Яфетом и Гервасіем желаю»[31].

Частоту чаювань можна приблизно оцінити, простеживши за кількістю придбаного для приготування напою сухого інгредієнта. Так, відомо, що петропавлівський ігумен Софроній із другої половини березня 1785 р. до початку лютого 1786 р. (десь на 10 місяців) за власний кошт купив в одного з київських купців 2 фунти чаю (майже 800 г)[32]. Отож, згідно з цими даними, щомісяця Софроній мав уживати близько 80 г продукту, себто трохи більше 2,5 г на день, або ж приблизно одну чашку, якщо керуватися сьогоднішніми нормами заварювання не надто міцного напою. Втім, ми не знаємо, скільки чаю він спожив у гостях, скількох осіб пригостив сам і чи були інші джерела отримання цього напою настоятелем.

Слід зазначити, що купівля чаю та посуду, необхідного для його приготування і пиття, була індивідуальною справою кожного ченця, себто відбувалася за його гроші. Разом із тим, обителі часом закуповували чай за монастирські кошти, зазвичай до настоятельського столу чи для бенкетів із гостями, що майже одне і те саме, адже така публічна особа, як «начальник» чернечої спільноти, мав завжди бути готовим до учти за участи поважних візитерів. Витрата монастирських грошей на кофеїнові продукти для ігуменів та архімандритів добре простежується за документами останньої третини XVIII ст., хоча абсолютною нормою (особливо для ранішого часу) такі закупівлі, схоже, не були, що підтверджує й приклад щойно згаданого ігумена Софронія. 1768 р. Пустинно-Миколаївський монастир, приміром, готуючись зустрічати новопоставленого архімандрита, придбав чверть фунта чаю (приблизно 100 г), а наступного року один раз розщедрився на 50 г «для

---

[31] Там само. С. 41.

[32] ЦДІАК України. Ф. 127, оп. 180, спр. 12. Арк. 66. У Гетьманщині XVIII ст. фунт дорівнював 393,13 г, а російський становив 409,512 г (Сидоренко О. Ф. *Історична метрологія Лівобережної України XVIII ст.* К., 1975. С. 159. Далі всі переведення на сучасну вимірювальну систему роблю за цим виданням, с. 158–159). Позаяк інколи важко встановити, про яку – українську чи російську – одиницю міри ваги йдеться, беру приблизне значення 400 г, що суттєво не корегуватиме підрахунки.

соборнои братії» та 100 г «для прєключивших гостєй»[33]. У першій половині 1780-х рр. Кирилівська обитель купувала згаданий продукт для ігумена Кирилівського монастиря Кирила Кучеровського, а також для прийому запрошених на свята гостей[34]. На таких урочистих учтах чаювання були звичним явищем, тож недарма у покоях Видубицької обителі, приготованих 1775 р. до свята Великомученика Георгія не більше ніж на 40 персон (саме стільки у них згадано стільців, зате ножів було лише 30, а тари для спиртного ще менше), серед переліку посуду значилося одне «ситцє чай цѣдить»[35].

Так само важко встановити, скільки чашок чаю щоденно випивав колишній настоятель Пекінської місії, кирилівський архімандрит (1783–1784) Миколай Цвіт, у чиєму посмертному реєстрі майна зафіксовано десь 12 кг чаю[36]. Тож спосіб обрахування любові до китайського продукту за кількістю придбаного сухого інгредієнта не вельми надійний. Натомість інша інформація – про обов'язки трьох служителів кирилівського, згодом золотоверхо-михайлівського архімандрита Йоаникія Скабовського, письмово викладені ним 1751 р., – засвідчує, що чаювання було частим, регулярним, приготуванню напою приділялася пильна увага, а за окремі «процедури» заварювання відповідало аж двоє із трьох слуг. Один зі служителів Скабовського мав не лише доглядати келію та настоятеля, («бєз потрєбы съ кєлій ѡтнюд никуда нє ѡтлучатись, смотрѣть, чтоб въ кєлій[...] всє было чистѡ и исправнѡ, чтоб какъ ѡдєжда, такъ и протчєє всє на своємъ мѣстѣ лєжалѡ, чтоб нє было порознь поразброшиванѡ [...], чтоб наволочки на подушки потрєбнаго врємєны были пєрємѣняєми»), вчасно віддавати, перелічивши, у прання брудну білизну та інші речі «и протчєє, что

[33] ЦДІАК України. Ф. 131, оп. 30, спр. 262. Арк. 2, 11. У витратній книзі Пустинно-Миколаївської обителі за 1768 р. лише раз зазначено про придбання 50 г чаю, без вказівки його кінцевого споживача. Однак навряд чи він призначався для рядової братії, адже навіть на великі свята, як-от храмове чи Різдво, до загального братського столу нічого подібного не купували (див.: там само. Арк. 3 зв., 4 зв.–5).

[34] Марголіна І., Ульяновський В. *Київська обитель Святого Кирила.* К., 2005. С. 207, 259.

[35] ЦДІАК України. Ф. 130, оп. 1, спр. 573. Арк. 36.

[36] Там само. Ф. 127, оп. 178, спр. 43. Арк. 17.

принадлежить въ келій исправлять вѣрнω и радителнω», а й стежити, «чтоб напитки были всегда позакуперованы, чтоб чай чистω и исправнω былъ готованъ». Інший, «менший», прислужник доглядав за столовою келією архімандрита, зокрема, «чтоб рукомійка, лихтари, ножи, талѣрки и протчее, а найпаче вода на чай перевáруваемая, была чиста»[37].

Зрештою, у відомій сатирі «Плач київських монахів» 1786 р., де обігрується обговорення на соборі Печерської лаври небезпек від запровадження секуляризаційної реформи, один із представників монастирської верхівки, другий економ Варсонофій, розпачливо заявляє:

Я вижу, что все уже нині не тоє, –
Улетіло от нас время золотоє!
Треба буквицю нам заготовляти,
Бо ні за що буде чаю купувати.
А на сахар і вовсі грошей не буде [...][38].

Як видається, вміщення згадки про пиття чаю у цьому творі теж вказує на призвичаєність до чаювання «чиновної» монастирської братії[39].

У документах переважно не деталізується сорт напою, уживаного духовенством: йдеться просто про «чай», або «зелений чай». Поодинокі свідчення, проте, вказують, що церковна еліта розумілася на різноманітті видів цього продукту. Зокрема, у Києві куштували «жулан»[40] – дорогий байховий зелений чай вищого сорту[41], а білоруський єпископ Георгій Кониський у листі з Варшави до переяславського владики 1767 р. дякував за його «писання» «с

---

[37] Там само. Оп. 148, спр. 56. Арк. 39–39 зв.

[38] *Українська література XVIII ст.* / Вступна стаття, упорядк. та прим. О. В. Мишанича. К., 1983. С. 218.

[39] Цікаво, що коли 1833 р. в Російській імперії вперше спробували на Кавказі вирощувати чай, за цією ініціативою стояв разом із тамтешнім намісником вірменський патріарх Нерсес V (Субботин А. П. *Чай и чайная торговля в России и других государствах. Производство, потребление, распределение чая.* СПб., 1892. С. 34). Це може свідчити, що напій цілком був прийнятий духовенством як «свій».

[40] Див., наприклад, під 1760 р.: ІР НБУВ. Ф. 160, спр. 518. Арк. 242, 250.

[41] За словником кінця XVIII ст., жулан – «чай зеленой китайской лучшаго разбора» (*Словарь Академии Российской.* СПб., 1790. Ч. II *(от Г. до З.).* Стб. 1196).

приложенним разных сортов китайским презентом»[42]. Ціна, за яку «чиновне» духовенство купувало продукт (про це йтиметься далі), дозволяє припустити, що низькосортний «кирпичний» чай до його столу не потрапляв.

Уживання «кофи»

«Чиновне» духовенство заживало у XVIII ст. також каву, проте цей напій, якщо покладатися на реєстри майна, користувався меншою популярністю, аніж чай. За даними переліків рухомості – джерела не вельми надійного, а до того ж фрагментарного, – серед церковної еліти ледь переважали любителі тільки чаю (7 осіб із 14), був лише один «кавоман», а близько половини (6 монахів) пили обидва напої.

Для приготування «кофе» використовували різного розміру металеві кавники: мідні, мосенжні, олов'яні. Характерно, що в переліках речей не виокремлено ні спеціальних чашок для вживання готового напою, ні інших приборів, а млинок для кави згадується лише один раз. Можливо, його могли заміняти спеціальні ступки із макогончиками («можчиръ з тлучкомъ»), які фіксуються частіше[43]. На таку думку наштовхує інформація капітана японської шхуни Дайкокуя Кодаю, який після корабельної аварії 1783 р. промандрував від Алеутських островів, через Камчатку й Іркутськ аж до Петербурга, де мав аудієнцію в імператриці, а на батьківщину повернувся 1792 р. Свідчення надзвичайно спостережливого капітана, першого очевидця, який побачив Росію, лягли в основу «Хокуса монряку» («Короткі звістки про поневіряння у північних водах») – зібрання відомостей японців про Росію XVIII ст., що їх завершив укладати 1794 р. Кацурагава Хосю[44]. У цій книзі занотовано наступну процедуру приготування напою у Росії: кавові зер-

---

[42] *Архив ЮЗР.* К., 1864. Ч. I, т. III: *Материалы для истории православия в Западной Украине в XVIII ст. Архимандрит Мелхиседек Значко-Яворский. 1759–1771 г.* С. 433, № LXV.

[43] Див., наприклад, у Сильвестра Ляскоронського: ЦДІАК України. Ф. 127, оп. 1024, спр. 873. Арк. 4.

[44] Про трактат детальніше див.: Константинов В. М. *Россия XVIII века глазами японцев* // Кацурагава Хосю. *Краткие вести о скитаниях в северных водах («Хокуса монряку»)* / Пер. с японского, комментарий и приложения В. М. Константинова. М., 1978. С. 23–39.

на «поджаривают, толкут в ступке, заваривают кипятком и пьют с сахаром и молоком»[45].

В Україні зерна також спеціально смажили[46] чи «палили» (див. додаток 2, де згадано цукорницю, а в одній з її шухлядок «кофє паленого двѣ ложки»). Молочник, внесений до переліку посуду Кирила Кучеровського (див. додаток 1), вказує на додавання молока до «вина ісламу». Втім, він належав настоятелю, який полюбляв і чай, тому не виключено, що міг ставати у пригоді при споживанні обох напоїв, адже пиття чаю з молоком практикувалося у Російській імперії.

Зокрема, в уже цитованому свідченні японського очевидця, який бував у шляхетних столичних товариствах, зазначається, що чай «кладут в серебряный сосуд с носиком и заваривают, заливая кипятком, после чего пьют. В него часто добавляют сахар и молоко»[47].

Вживання кави (як і чаю) вже в 1720-х рр. козацькою старшиною засвідчене діаріушами Якова Марковича та Миколи Ханенка[48]. Лідія Гнатюк, звернувши увагу на форму іменування кави у щоденнику Марковича в другій половині 1720-х рр., яка калькувала турецький відповідник («кагве»), та на спеціальне відзначення випадків вживання напою, припустила, що йдеться про «входження реалії в життя українців» та що кавування було «чи-

---

[45] Кацурагава Хосю. *Краткие вести о скитаниях в северных водах («Хокуса монряку»).* С. 208.

[46] У одному з лікарських порадників навіть складник ліків від внутрішньої лихоманки рекомендувалося засмажити «яко кофє» (*Лікарські та господарські порадники XVIII ст.* С. 65). Про смаження кави перед вживанням згадує Маркович (*Дневник генерального подскарбия Якова Марковича. (1717–1767 гг.).* К., 1893. Ч. I (1717–1725 гг.). С. 211).

[47] Кацурагава Хосю. *Краткие вести о скитаниях в северных водах («Хокуса монряку»).* С. 208.

[48] *Дневник генерального хоружого Николая Ханенка (1727–1753 г.)* / Изд. Ал. Лазаревский. К., 1884. С. 5; *Дневник генерального подскарбия Якова Марковича. (1717–1767 гг.).* К., 1893. Ч. I (1717–1725 гг.). С. 91, 94, 114, 207, 211. Наскільки можна судити з нотаток обох достойників (а як детально фіксувалося кавування, ми не знаємо), напій вони вживали не щоденно, а якщо зважати на час доби (коли він вказаний) – то зазвичай зранку чи в першій половині дня, а також по обіді.

9-12-479

мось іще дуже новим і незвичним для того часу»[49]. Однак слово «кагве» свідчить, як видається, не так про час «входження» напою, як про терени його запозичення. Значно пізніше, в другій половині XVIII ст., у документації Коша, що постійно контактував з Кримом, «вино ісламу» називали хоча й у дещо відмінній, проте схожій формі – «кохве»[50].

Вже у першій чверті XVIII ст. каву відносно регулярно імпортували до Гетьманщини, хоча й у невеликих кількостях, зі Сходу безпечнішим шляхом через терени Речі Посполитої[51], причому, схоже, цей товар не транспортували далі, себто використовували в Україні. Зокрема, у 1717 р. до «Малоросії» було завезено «ис Турецкой землі и іс Полши» «каѳе 14 ок» (майже 18 кг), 1718 р. – «каѳе 40 ок» (трохи більше 51 кг), 1719 р. – «каѳе 8 ок» (понад 10 кг), 1720 р. – «каѳе 32 ока» (майже 41 кг)[52]. На турецький слід практики кавування у чернечому середовищі опосередковано вказують археологічні знахідки фрагментів турецьких фаянсових кавових чашок кінця XVII–XVIII ст. на території Вознесенського жіночого монастиря на Печерську (переведений на Поділ 1712), де постригалися черниці з відомих родин, а також у ямі XVIII ст. на території Золотоверхо-Михайлівської обителі[53].

На те, що цей продукт не був якоюсь дивиною, а щонайпізніше від середини XVIII ст. його добре знали церковні кола, вказує звичне утворення від слова «кофе» прикметників на по-

---

[49] Гнатюк Л. *Чи така вже віденська віденська кава? (Історія слів в історії народів)* // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Збірка наукових статтей. 2007. Вип. 16. С. 389.

[50] ЦДІАК України. Ф. 229, оп. 1, спр. 36. Арк. 16. Принагідно висловлюю щиру вдячність Тетяні Кузик, яка не лише вказала на цей документ, а й поділилася копією, зробленою для публікації у корпусному виданні *«Архів Коша Нової Запорозької Січі»*.

[51] Порівняння безпечності різних шляхів див.: Тищенко М. *Нариси історії торгівлі Лівобережної України з Кримом у XVIII ст.* // Історично-географічний збірник. 1928. Т. II. С. 114.

[52] Дубровський В. *До питання про міжнародну торгівлю України в першій чверті XVIII ст.* // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. 1931. Кн. XXVI. С. 383–386.

[53] Чміль Л. *Імпортна кераміка з розкопок Старого Арсеналу в Києві* // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Збірка наукових статтей. 2009. Вип. 18. С. 69.

значення кольору: «полурясокъ куничній новій роллю кофєйною покритій», полусукно «темнокофейне» (1753)[54], «раса полусуконная кофєйная» (1759)[55], каптан «кимчатиной кафєиного цвєту» (1764)[56], «каѳанъ штофу кофєйного...», «полурясокъ штофній коѳєйній...» (1766)[57], «ряса лѣстринная кофєйная...», «каѳанъ штофній кофєйній...», «платокъ италіанскій кофєйный» (1767)[58], «ряса суконная кофєйная» (1773)[59], «пуговокъ гарусных кофєйных шєсть» (1775)[60], «платокъ кофейной шолковой», «полурясокъ ролѣ кофейной», «каѳанъ ролѣ кофєйной», «положокъ фліору кофєйного» (1784)[61], «зарукавокъ под кофейнымъ канаватомъ...» (1786)[62] тощо.

Як і чай, кава була «індивідуальним» напоєм, хоча для настоятелів та гостей її могли закуповувати на монастирський кошт. Для прикладу, 1769 р. пустинно-миколаївському архімандриту Єпіфанію Могилянському обитель разово придбала пуд (майже 16 кг) кави[63]. Наприкінці 1770-х – у першій половині 1780-х рр. Кирилівський монастир, готуючись до прийому гостей на свята, витрачався і на каву[64], а згаданий продукт регулярно не пізніше, ніж від 1779 р., спеціально закуповували до настоятельської келії[65]. Останній факт дозволяє порахувати приблизну кількість уживаного архімандритом напою. За рік – від 25 серп-

[54] ЦДІАК України. Ф. 127, оп. 148, спр. 56. Арк. 7, 28 зв.

[55] Там само. Ф. 130, оп. 1, спр. 87. Арк. 2.

[56] Там само. Ф. 127, оп. 159, спр. 114. Арк. 18.

[57] Там само. Ф. 130, оп. 1, спр. 97. Арк. 21.

[58] Там само. Спр. 200а. Арк. 12–13.

[59] Там само. Спр. 440. Арк. 22.

[60] Там само. Ф. 127, оп. 1024, спр. 2313. Арк. 5.

[61] Там само. Оп. 178, спр. 43. Арк. 14, 16 зв. —17.

[62] Там само. Оп. 180, спр. 12. Арк. 10 зв.

[63] Там само. Ф. 131, оп. 30, спр. 262. Арк. 22.

[64] Марголіна І., Ульяновський В. *Київська обитель Святого Кирила.* С. 259.

[65] ЦДІАК України. Ф. 888, оп. 1, спр. 27а. Арк. 7 зв., 16 зв., 18, 19 зв., 22 зв., 31. Ірина Марголіна та Василій Ульяновський чомусь помилково стверджують, що пункт про закупівлю для ігумена Кирила кави потрапив у витратні книги Кирилівського монастиря від 1782 р., і саме з цього року настоятель почав її вживати (Марголіна І., Ульяновський В. *Київська обитель Святого Кирила.* С. 207).

ня 1779 р. до 22 серпня 1780 р. – для помешкання настоятеля придбали 12 фунтів «кофи»: 3 фунти 25 серпня, 1 фунт 27 січня, 1 фунт 21 лютого, 4 фунти 16 березня та 3 фунти 21 травня (чергова закупівля припала якраз на 22 серпня). Якщо усереднювати, то вийде, що настоятель щомісяця споживав 1 фунт (близько 400 г) кави, або ж десь 13,5 г щоденно. Сучасні кулінарні книги вказують, що вага чайної ложки меленої кави складає 7 г. Ми не знаємо, якими були норми приготування напою у той час, проте за сьогоднішніми рекомендаціями, вказаними на пакунках натурального продукту (одна чайна ложка на одну порцію), Кирилу вистачало б на дві порції, щоправда за умови одноосібного пиття. Так це було чи ні – однозначно стверджувати не доводиться, адже архімандрит міг пригощати гостей. На це опосередковано вказує нерівномірність закупівлі «кофи»: одного разу 3 фунти на 4 місяці, іншого – 4 фунти на 66 днів. До того ж ми не знаємо, чи настоятель додатково не витрачався на зерна з власної кишені.

У випадку з кавуванням Кирила зауважу іншу цікаву річ: архімандрит хворів, на що вказує регулярна купівля для нього ліків, і, схоже, у нього слабувала травна система, адже серед придбаного значився «слабительный порошок», а незадовго до смерті Кирило занедужав «тяжелой желтичной болезнью»[66]. Можна припустити, що Кучеровський вживав каву з лікувальною метою. У Російській імперії, як і в тогочасній Західній Європі, принаймні на рівні освіченої публіки, вважалося, що «кофей» «укрепляет желудок, пособляет варению пищи, служит помощию от головной болезни, зависящей от недоварения в желудке, и проганяет сон»[67]. Ще раніше, у XVII ст., в Московській державі чай, який тоді ще не увійшов до масового вжитку, пробували вирощувати в аптечних садах та на грядках, якими опікувалися переважно іноземці, з лікарською метою, а особливо його цінували як засіб проти наслідків пияцтва[68]. Кава та чай упродовж XVIII ст. знайшли місце й у практиках українського т. зв. «традиційного» лікування, де грішне перемішане з праведним, а випробуване часом використання трав і речовин – з різноманітними забобонами, чаруваннями тощо.

---

[66] Там само.

[67] *Словарь Академии Российской.* СПб., 1792. Ч. III *(от З. до М.).* Стб. 882.

[68] Скороходов Л. Я. *Краткий очерк истории русской медицины. С 20 портретами.* Л., 1926. С. 38.

Нові складники «традиційних» ліків

Насамперед слід зазначити, що мова піде не про «народну» медицину, а про лікарські порадники, розповсюджені передусім серед соціальних верхів, а також письменних людей[69], у тому числі й серед білого та чорного духовенства. Для прикладу, у приватній бібліотеці видубицького ігумена Якова Воронковського були і травники, і нещодавно опублікована медична література, якот: «Лѣчєбникъ рукописный въ бумагу оправный», «Книжка рукописная разныхъ мєдичєскихъ сочинєній in 4°», «Наставлєнія и правила врачєбныя для дєрєвєнскихъ житєлєй, служащія къ умножєнію нєдоволнаго числа людєй въ Россі̂и» (праця засновника медичного факультету Московського університету доктора медицини Йогана Керштенса). Серед випозичених у бібліотеці Софійського монастиря друків Яків користувався ще одним виданням: «Книга полска пєчатанна называємая травникъ лѣчєбной въ лист»[70]. У Київському Пустинно-Миколаївському монастирі не лише послуговувалися традиційними рецептами приготування ліків, а, схоже, навіть виготовляли їх на продаж[71].

На вживання в церковних середовищах рукописних лікарських порадників вказують власницькі записи й нотатки на полях збережених до сьогодні збірників відповідного змісту. Так, один «лічебник» входить до виконаного різними почерками збірника XVIII ст., що належав у різний час духовним особам: тут знаходимо виконану тією ж рукою, що й частина записів, нотатку «списася книжица сія рабом Бжіим сщенноіереем Іоанномъ, пресвитеромъ Юзефовским. Року Бжія 1781 мсця априля 2 дня въ Юзефовцѣ», а також священицький і дияконський власницькі записи XIX ст.[72].

[69] Неписьменний у своїй більшості простолюд навряд чи потребував такого штибу збірників, до яких часто переписувалися тексти із тогочасних наукових медичних видань, та й інгредієнти, які там використовувалися (угорське вино, прянощі тощо), коштували достатньо дорого.

[70] ЦДІАК України. Ф. 127, оп. 169, спр. 21. Арк. 25 зв., 27, 32.

[71] На останній висновок наштовхує настанова додавати до посудини з одним універсальним бальзамом від цілого букета хвороб опис його чудодійної сили, спосіб вживання, а також вказувати ціну (там само. Ф. 131, оп. 33, спр. 4. Арк. 1–4 зв.).

[72] ІР НБУВ. ДА/П.537. Арк. перед 1 (н/н.) зі зв., 16, 73–77.

Інший манускрипт, написаний різними почерками XVIII ст., як свідчать покрайні нотатки, на 1833 р. належав ієрею. Його попередніх власників не названо, однак дві маргіналії вказують, що лікування велося не без допомоги духовенства, зокрема чорного, а може й у монастирі, адже під рецептами почерком XVIII ст. зазначено: під одним, що «надобно спроситъ отца Сvмεона», під іншим – «об нεм совεршεно вѣстим εго прεвεлεбіε отцъ Іраклій Лεтушεвичъ»[73]. У ще одному з переглянутих мною рукописів прямо вказано на переписання тексту парафіяльним дяком[74], а в іншому про пов'язаність власника (переписувача?) з Церквою опосередковано інформують включені до збірника жартівливі оповіді про дурного дяка «Наставлεнникъ», «Заговоръ на попа», «Служба пиворѣзамъ и пяницямъ, съложεнная 1740 году в наставлεніε пянствεннаго и нεбогоугоднаго ихъ житія во обличεніε» (тут детально наслідуються чини богослужбових текстів зі стихирами, гласами, тропарями, ірмосами, канонами, сідальними, кондаками, світильними тощо), а також лаврський «Плач» 1786 р.[75]. Ще один, нині опублікований, «зільник» («Лѣкарства ѡписа(н)ніє») третьої чверті XVIII ст. найімовірніше належав котромусь лютенському священику (Гадяцький полк) чи одному з сотенних та одночасно духовного правління канцеляристів, на що вказують маргіналії[76]. Оприлюдненими Олександром Потебнею текстами порадників другої половини XVIII ст., на думку видавця, володів представник сотенної чи полкової старшини Лубенського полку[77].

До зацікавлення духовенства лікуванням могла підштовхувати не в останню чергу потреба надавати поради мирянам. У XVIII ст. такий аспект пастирських обов'язків навіть заохочувався «академічними» медиками. Так, професор медицини і філософії Московського університету Керштенс у щойно згаданій брошурі 1769 р. радив, аби зберігання лікувальних трав, роздавання їх се-

---

[73] Там само. Ф. 160, спр. 87. Арк. 7 зв., 31 зв., 55–57, 80. Іменування «превелебним» вказує на ігуменський сан Іраклія.

[74] Там само. Неж 146. Арк. 54 зв.

[75] Там само. Ф. 1, спр. 7574. Арк. 59–78.

[76] Передрієнко В. А. *Передмова* // Лікарські та господарські порадники XVIII ст. С. 10.

[77] Потебня А. *Малорусские домашние лечебники XVIII в.* // Киевская старина [далі – КС]. 1890. № 1. С. 92.

лянам та проведення консультацій щодо правильного застосування здійснювали «старосты, приказчики, священники, помѣщики и ихъ жєны», причому «сіє исполнять надобно [...] трєтьймъ из любви къ ближнєму»[78].

Українські рукописні лікарські порадники загалом майже не згадували такого комплексу медичних ефектів застосування кави та чаю, що його приписували цим напоям західні лікарі XVII–XVIII ст., як-от здатність «вина ісламу» протвережувати, прояснятимозок, бадьорити організм, стимулювати кровообіг, зменшувати сексуальну енергію, осушувати тіло тощо. Вже у XVII ст. чай наділяли схожими до кавових та оригінальними ефектами: активізація тіла, зняття втоми, зміцнення шлунку, очищення печінки, поліпшення травлення, полегшення головного болю, покращення пам'яті тощо[79]; напій славився також як ліки від нежитю, цинги та лихоманки[80]. Тож не дивно, що окремі медики пропагували часте вживання чаю, як мінімум – 10 чашок щоденно.

Зате українські «травники» містили свої «модифікації», не виключено – запозичені, але з яких джерел, слід досліджувати спеціально. Зокрема, один із варіантів зарадити болю крижів рекомендував: «з кофє(мъ) наготова(н)нимъ розмочъ дриякву и да(й) випить»[81]. «Вино ісламу» могло пособити лікуванню нежитю: «єжєли въ кого случится насморкъ, то кофє с табакомъ пополамъ принимать – многим по натури бивает врачеванієм»[82]. Кава пропонувалася серед «инихъ рєчєй, поти справуючи(х), опрочъ лѣка(р)скихъ», поряд із оленячим рогом, сіркою, «лопановим» коренем тощо[83]. До певної міри такі потрактування перегукуються зі щойно наведеним твердженням про осушування тіла. Втім, щоденник Якова Марковича подає інші, практичніші, засоби для виведення з тіла рідини – більш-менш регулярну «пургацію». Принагідно за-

---

[78] Див., наприклад, у рукописній копії XVIII ст.: ІР НБУВ. Ф. 1, спр. 7574. Арк. 27–27 зв.

[79] Шивельбуш В. *Смаки раю. Соціяльна історія прянощів, збудників та дурманів.* К., 2007. С. 48–63, 94, 99.

[80] Бродель Ф. *Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст.* К., 1995. Т. I: *Структури повсякденності: можливе і неможливе.* С. 210.

[81] *Лікарські та господарські порадники XVIII ст.* С. 61.

[82] ІР НБУВ. Ф. 160, спр. 87. Арк. 80 зв.

[83] *Лікарські та господарські порадники XVIII ст.* С. 36.

уважу, що занотовані Марковичем відносно часті прийоми проносного свідчать не так про постійні недомагання, як про начитаність – таке собі «профілактичне» ставлення до власного здоров'я внаслідок обізнаності з тогочасною науковою медициною.

Інколи Маркович справді пише, що слабував на шлунок, в інших випадках він приймав «пургент», маючи проблеми з уриною, ще в інших – взагалі не згадує про жодну хворобу, але проносне вживає. Ба більше, у щоденнику зафіксовано випадки, коли «болѣзнь на кшталтъ диссентерѣи» приходила на наступний день після приймання згаданих ліків та частих «sedes»[84]. Профілактична мета такого самолікування спиралася на розповсюджену в європейській філософії та «академічній» медицині XVII–XVIII ст. думку, яка відводила рідині у тілі людини важливий вплив на здоров'я. Наприклад, Інокентій Ґізель у трактаті про душу розтлумачував існування чотирьох першорідин, що формують різні типи темпераменту, а також роз'яснював основні, вторинні, природні та вироджені з них протиприродні рідини у тілі, які несуть і життєдайну енергію, і різноманітні хвороби[85]. Позаяк вважали, що зайве накопичення згаданої «субстанції» спричиняло всілякі недомагання, то дипломовані медики у XVIII ст. навіть нежить пропонували лікувати комплексно, починаючи з очищення шлунку «поносомъ» (волога з різноманітних частин тіла виходила саме за його допомогою). Проносне рекомендували, наприклад, приймати навіть людям, «кой послѣ скорбєй возмогают»; послаблювальні пілюлі мали також «стягати» «изъ головы и мозгу мокроту», зараджуючи тим самим хворобі очей. Вважалося, що «пургація» допомагає хворим «опухолію водяною», а очищення шлунку сприяє вивільненню тіла «от зимних мокротныхъ грубостей»[86]. Ба більше, понос, що не супроводжувався додатковими симптомами, як-от висока температура, вважався навіть корисним. Зі сказаного легко зрозуміти, чому серед обізнаної публіки чистити шлунок стало нормою чи навіть правилом. Відтак, Маркович добре знав поради тогочасної медицини та уважно ставився до свого здоров'я. Звіс-

---

[84] Див., наприклад: *Дневник генерального подскарбия Якова Марковича. (1717–1767 гг.)*. К., 1893. Ч. I (1717–1725 гг.). С. 171.

[85] Інокентій Ґізель. *Вибрані твори у 3 томах* / Редактор-упорядник Л. Довга. К., 2009. Т. II. С. 365–371.

[86] Див., наприклад: ІР НБУВ. Ф. 1, спр. 697. Арк. 8, 11, 12 зв.–13 зв. та ін.

но, свою роль зіграла також його можливість регулярно консультуватися із професійними медиками. Схожого ставлення до кави у цього достойника, одного з найосвіченіших людей свого часу, за щоденником не простежується, тож залишається тільки здогадуватися, чи її потогінна, як вважали, функція нав'язує до тієї нової «осушувальної» ролі напою, що мала навіть ідеологічне підґрунтя у «прогресивно налаштованих міщанських авторів» Заходу[87].

Що ж до чаю, то в українських порадниках, як і в західному трактуванні, він пособляв від головного болю, а також кашлю, щоправда, вкупі з іншими процедурами, але все тим же шляхом виведення рідини – тут через потовиділення. Спочатку слабуючому на зазначені недуги належало попарити по коліна ноги у воді із сіном, що спричиняло «пот весма великой», а затим посилити ефект, випивши «чаю чашок три» та вкрившись[88].

Окрім рідкісних прямих вказівок на медичні ефекти кави та чаю, порадники пропонували застосовувати окремий чайний та кавовий посуд для дозування препаратів, уживати кофеїнові напої як одну з можливих основ для розчинення лікувальних інгредієнтів, а також використовувати їх споживання як мірило для часу чи частоти приймання ліків. Остання деталь може підказати, як і коли відбувалися чаювання чи кавування. Так, в одному з рукописів, у рецепті ліків від туберкульозу та інших «грудних» хвороб, читаємо, як треба готувати із трав необхідний напій, уживання якого мірялося чашками. Належало взяти мати-й-мачухи, «то єсть бѣлокопитникъ, или подбѣлъ, чєрнобыли, вєроникы, бѣлой буквицѣ» та шавлії: перших трьох по рівній частині, буквиці і шавлії – менше, варити «оныя какъ чай, пить въ дєнь разъ по три чашкы»[89]. В інших порадниках інгредієнти вимірялися як чайними чашками, так і чайними ложками (наприклад, «якъ пять ложокъ чайнихъ)[90]. У ще одному «лічебнику», як уже згадувалося, складник до ліків слід було підсмажити, «яко кофє». Втім, найчастіше чай фігурував як можлива основа для розведення лікувальної

[87] Шивельбуш В. *Смаки раю.* С. 62–63.

[88] *Малорусские домашние лечебники XVIII в.* // КС. 1890. № 2. С. 43 (Приложения).

[89] ІР НБУВ. ДА/П.537. Арк. 76 зв.

[90] Там само. Ф. 160, спр. 87. Арк. 77, 81 зв.; *Малорусские домашние лечебники XVIII в.* // КС. 1890. № 2. С. 44, 48 (Приложения).

речовини: «єжєлы здѣлаєтся глухота или шум в головѣ, то должно пит корєнъ фиялковой, покришивши хотя в чай или так самой»; ліки «на камєнную болѣзнъ» «принимат и чаємъ запиватъ»; від кашлю «клей вышнєвіи въ гарячомъ чаю розвєсти и питъ, да и такъ йсти велми ползует»; від вугрів належало вживати у чаєві «раксъ зѣля, облупивши вєрхню кору», а від гарячки «пит в чаи или пивѣ» висушений у затінку молодий маковий цвіт – тоді «болнои будєт спат и бол утишится». Так само від гарячки мала пособити вживана вранці та ввечері у теплому пиві чи чаї кров з-під правого крила молодого живого голуба[91]. Зацікавленим пацієнтам адресувався інший рецепт: «Аще в кого голова болитъ, отход ѡтходит, кровъ из жилъ виходитъ изнутри утроби, во фєдронъ пєчєтъ, ѡзми траву кропъ и крипивоє сємя, столчи гораздо, зсушивши, надщє в водѣ тєплой или в чаю пий – ѡздравѣєшъ скоро»[92]. «На подагру и гирагру» ставав у пригоді «сок с шавлѣи в чаю и в чом теплом». Той-таки сік «в чаю албо в другом трунку» мав пособити зубному болю[93]. Поряд із вином чай годився для запивання «алкермесу», а також для вживання шафрану у комплексі засобів, що мали зарадити, «когда цвѣт не идет в жени», хоча при цьому рекомендувалося приймати ще й «кровочистительні» краплі[94].

Аналогічну функцію рідкої основи виконувала й кава. Зокрема, у ній чи теплому пиві належало вживати «прошо(к) на вѣ(т)ровъ випужаючи(й) особливи(й)», приготований із цілої низки складників. У каві або в спеціальному трав'яному чи м'ясному навагі пропонувалося зранку приймати порошок проти гарячки, який готувався із ракових очок, оленячого рогу, цинамону та інших інгредієнтів. Так само «чторанку» належало у «кофє» чи спеціальній горілці розчиняти й уживати шлунковий порошок із ракових очок, «корєня ужовникового» тощо[95].

Поради, сформульовані у «зільниках», вказували також на час і частотність приймання ліків за аналогією до чаювання та каво-

---

[91] ІР НБУВ. Ф. 160, спр. 87. Арк. 80, 82 зв., 86–88.

[92] Там само. Неж 146. Арк. 25.

[93] *Малорусские домашние лечебники XVIII в.* // КС. 1890. № 1. С. 10, 16 (Приложения).

[94] Там само. 1890. № 2. С. 48 (Приложения).

[95] *Лікарські та господарські порадники XVIII ст.* С. 36, 62, 83.

пиття. Так, жінки, які не бажали народжувати дітей, мали «варить барвѣнковой корєнь въ водѣ и во мѣсто чаю пит»[96]. «От всѣх почти болѣзней» допомагало зварене у воді «зѣлля carduus vеneднѣи» (варіанти – «кардус венедикти», «caydus venedсѣй»), яке належало «во мѣсто чаю ежеденно пить»[97]. Схожі зауваги дозволяють припустити, що чай та каву вживали і вранці, і перед сном. У рукописному «лічебнику» (як уже зазначалося, здогадно монастирському) рецепт від болю у грудях пропонував на ніч укутуватися, приклавши до грудей виварену в чистій воді гірчицю, «а воду тую горкую з сахарємъ надщє или на ночъ мѣсто чаю заживат»[98]. Порадник із Гадяцького полку «на боl голови з роспалєніє(мъ) в(ъ) гора(ч)ки» рекомендував «пить варєную буквицю з(ра)на и на ночъ вмѣсто кофє». Так само ліки від «чекрики» (підступної внутрішньої гарячки) слід було вживати «рано и на ночъ вмѣсто кофє»[99].

Інформація про кількаразове вживання кофеїнових напоїв частково перегукується зі згадуваними вище спостереженнями, викладеними у творі Хосю, де зазначено, що в Росії «утром едят хлеб и пьют кофе», його ж споживають «у благородных людей» відразу по обіді, «кроме того постоянно пьют чай»[100].

«И віно веселитъ сердце человѣка»

Перш ніж вести мову про споживання церковною елітою вина, наголошу, що йдеться про хмільний напій із винограду, бо у документах XVIII ст. під узагальнюючою назвою «вино» фігурувало різноманітне спиртне, тож подеколи для розрізнення алкогольних напоїв застосовували окреслення «гаряче» чи «хлібне вино» (міцніші хмільні вироби) та «виноградне вино»[101]. Позаяк остан-

---

[96] ІР НБУВ. Ф. 1, спр. 7574. Арк. 44 зв.

[97] *Малорусские домашние лечебники XVIII в.* // КС. 1890. № 2. С. 38 (Приложения).

[98] ІР НБУВ. Ф. 160, спр. 87. Арк. 88 зв.

[99] *Лікарські та господарські порадники XVIII ст.* С. 19, 65.

[100] Кацурагава Хосю. *Краткие вести о скитаниях в северных водах («Хокуса монряку»).* С. 208, 210.

[101] На таке розрізнення вказується також у словнику кінця XVIII ст., у якому під визначення «вино» віднесено і виноградний виріб, і «всякое хмельное питье, или крепкий напиток из ягод или из хлеба посредством перегонки чрез куб

ній продукт не був новинкою в Україні, то йтиметься лише про те, чи пила вино церковна еліта, і якщо так – то яке саме.

Заживання чорним духовенством спиртного, серед іншого – й вина, підтверджують реєстри майна, де зафіксовано різного розміру та матеріалу (срібні, позолочені, кришталеві, скляні, «рисовані» тощо) кубки і кубочки, склянки (зокрема, пивні та медові) і «румки», «пакали» і «пакалчики»/«пукалики», чарки та чарочки, «погарі»/«пугарі» та «винні чашки», причому у достатньо великих як на одну особу кількостях. Ця деталь недвозначно вказує на публічність українських настоятелів та «чиновної» монастирської братії, а також ченців-професорів, для яких відвідувачі та спільні трапези були доволі звичною і статусною справою[102]. Цікаво, що широко розповсюдженою річчю у побуті видних «чорноризців» стали своєрідні «мобільні бари» – «погребці». Вони являли собою різного розміру скриньки із замком, зазвичай внутрішнім, у яких зберігали різного об'єму кришталеві чи скляні пляшки. Такі «пуздерка» фіксуються упродовж усього XVIII ст., а їхні лаконічні описи дозволяють краще уявити, про що йдеться.

Так, у реєстрі майна Христофора Чарнуцького 1726 р. згадано «2 погрєбца нємѣцких с хрусталными скляницами»[103], а в золотоверхо-михайлівського економа Веніаміна – одне «пуздерко» з п'ятьма «фляшками» (1735)[104]. У золотоверхо-михайлівського архімандрита Йоаникія Скабовського (†1753) були «пуздєрко шліонскоє зъ 7 фляшками хрусталними круглими: чєтирма болшими, а трома мєншими порожними, а єдной нѣтъ, да на споду двѣ фляшєчки порожніє жъ и двѣ румки водчанихъ», «пуздєрко шліонскоє другоє в которомъ фляшокъ круглихъ хрусталнихъ болшихъ 4, мєншихъ 2 да на споду фляшєчки двѣ малєнкіє – всѣ порожніє, пукаликъ с кришкою, румокъ двѣ виновихъ, а двѣ

доставаемый. Иначе выгоняемое из хлеба вино называется просто горелка, сивуха» (див.: *Словарь Академии Российской*. СПб., 1789. Ч. I *(от А. до Г.)*. Стб. 705).

[102] Див. детальніше: Яременко М. *«Матеріальний світ» ректора Академії середини XVIII ст. (на прикладі архімандрита Сильвестра Ляскоронського)* // Наукові записки НаУКМА. 2004. Т. 35: *Київська Академія*. С. 27.

[103] *Києво-Могилянська Академія кін. XVII – поч. XIX ст.: повсякденна історія*. С. 39, № 12.

[104] ЦДІАК України. Ф. 169, оп. 5, спр. 97. Арк. 4.

водчанихъ»[105]. Колишній могилянський ректор Сильвестр Лясконський (†1754) мав чотири «пуздерка» з різною кількістю кришталевих та скляних великих і малих пляшок[106], а видубицький намісник Ісая (†1759) – одне «пуздєрко [...] зъ шрубованою фляшкою»[107]. Серед речей видубицького ігумена Сифа Гамалії 1767 р. згадано «[по]грєбєцъ шліонскій жолтій, въ ономъ фля[ш]окъ фрусталных болших чєтирє, мєнших чєтирє жъ, зъ шрубками оловяними, ꙃрафинчиковъ 2 зъ пробками фрусталними, стакан фрусталный золочєній и квѣтчастій и кришка ѡт пукала фрустална золочєная, зъ замкомъ нутранымъ»; «погрєбєцъ дєрєвяный бѣлій, жєлѣзомъ окованый, въ нємъ фляшъ дєсять фрусталных простих, пробки мѣдью оправлєнные, а два мѣста въ ономъ праздныє, зъ замкомъ нутрєнымъ»; «погрєбєцъ мєншій дєрєвяній бѣлій, въ ономъ фляшокъ фрусталных простихъ шєсть, зъ замкомъ нутранымъ, окованноє жєлѣзомъ»; «погрєбєцъ дєрєвянной зєлєно обмаліованый жєлѣзомъ окованній, зъ нутранымъ замкомъ, въ нємъ фляшъ болших шєст фрусталных шляфованых зъ пробками мѣдю оправлєнными»; «погрєбєцъ дєрєвяній бѣлій, жєлѣзомъ окованный, зъ нутрєнымъ замкомъ бєзъ завѣсъ, въ нємъ фляшъ чєтирє фрусталныхъ простихъ и одна простого синєго стєкла»[108]. Видубицький ігумен (1767–1774) Яків Воронковський мав також «пуздерко», оббите шкірою, із кришталевими штофами, та «пуздєрко маліованоє болшоє, в нєй фляшок пробых три»[109]. У Кирила Кучеровського в духівниці 1783 р. фігурували «пуздєрокъ съ фляшами фрусталными двое»[110]. Власні «міні-бари» мали й інші «чиновні» ченці[111] та заможніші, а також достатньо убогі «нечи-

[105] Там само. Ф. 127, оп. 148, спр. 56. Арк. 7 зв.

[106] Там само. Оп. 1024, спр. 873. Арк. 3 зв.

[107] Там само. Ф. 130, оп. 1, спр. 87. Арк. 6.

[108] Там само. Спр. 200а. Арк. 15 зв. —16.

[109] Там само. Ф. 127, оп. 169, спр. 21. Арк. 43; ф. 130, оп. 2, спр. 538. Арк. 9 зв.

[110] *Києво-Могилянська Академія кін. XVII – поч. XIX ст.: повсякденна історія.* С. 246, № 153.

[111] Для прикладу, архімандрит Іларіон (†1766), який доживав віку у Видубицькій обителі, мав два «погребці»: на 8 та 4 скляних штофи (ЦДІАК України. Ф. 130, оп. 1, спр. 97. Арк. 23 зв., 30). У видубицького економа Ісаї також було «пуздерко» (Там само. Спр. 466. Арк. 32 зв.).

новні» монахи[112]. Виготовлялися навіть спеціальні пляшки для таких скриньок – «фляшки» та «фляші» «пуздеркові»[113], а окремо для вина можна було придбати відповідний «на вино бутиліокъ» чи «бутылъ»[114].

Описи «погребців» переважно не деталізують призначення тари, що у них зберігалася, але йшлося, мабуть, і про вино, як засвідчує один з «міні-барів» Скабовського, де було «румокъ двѣ виновихъ». Принагідно додам, що різноманітні «ларчики» являли собою типову ознаку тогочасного побуту церковної еліти. Окрема їх група слугувала для «бюрократичних» цілей, зокрема спеціального зберігання письмового приладдя. Так, серед речей золотоверхо-михайлівського економа Веніаміна фіксується «каламаръ и пѣсочниця цѣнова в пудлѣ цѣновомъ»[115]. Кирилівський архімандрит Кирило (†1783) мав «ларчикъ [...], мраморомъ же навєденъ, в нємъ чєрнилница фрусталная одна, а другая стєклянная, цвѣтом навєдєнная, пєсочниць фрусталныхъ шлюфованныхъ двѣ, да ножнички єдны»[116], а видубицький ігумен Сиф використовував не лише «міні-бари» та дерев'яний «ларчик» із внутрішнім замочком для олов'яних каламаря і пісочниці, а й «ларчикъ дєрєвяный въ нємъ двѣ чайницѣ и сахарниця жєстяныє зъ нутранымъ замкомъ одинъ»[117]. В архімандрита Іларіона (†1766), який мешкав «на покої» у Видубицькій обителі, теж був спеціальний «ящикъ жолтой мѣди зъ кришкою мѣдною жъ подорожній, въ которомъ тарѣлочокъ мѣднихъ чєтири, приставочокъ мѣднихъ жє двѣ, красной мѣднихъ (sic!) жє двѣ, въ нємъ жє єщє оловяноє пудєлєчко зъ чарочками и ложєчками трома мѣднима побѣливанними»[118]. Однак «наймодерніше» як для того часу та найбюрократичніше виглядав побут

---

[112] Див., наприклад: Там само. Ф. 127, оп. 1020, спр. 591. Арк. 10; оп. 1024, спр. 395. Арк. 3; ф. 130, оп. 1, спр. 97. Арк. 7 зв.; спр. 440. Арк. 11, 15, 23 зв.; спр. 723. Арк. 4 зв.; ІР НБУВ. Ф. 160, спр. 245. Арк. 12.

[113] Див., наприклад: ЦДІАК України. Ф. 169, оп. 5, спр. 97. Арк. 3 зв.

[114] Там само. Ф. 131, оп. 30, спр. 262. Арк. 14 зв.–15; ф. 888, оп. 1, спр. 27а. Арк. 2 зв.

[115] Там само. Ф. 169, оп. 5, спр. 97. Арк. 3 зв.

[116] *Києво-Могилянська Академія кін. XVII – поч. XIX ст.: повсякденна історія.* С. 246, № 153.

[117] ЦДІАК України. Ф. 130, оп. 1, спр. 200а. Арк. 15.

[118] Там само. Спр. 97. Арк. 29.

видубицького ігумена Якова Воронковського (†1774), який мав не лише «сундучокъ съ дєрєва кислицѣ на каламаръ и пѣсочницю», а й «кабинєтъ съ дєрєва шєлковицѣ съ чєтирма ящиками и съ нутряными замками одинъ»[119].

Інколи у реєстрах духовенства окремо виділено посуд для вина, а окремо «медова», «водкова» та інша тара, як-от у вищезгаданого Йоаникія Скабовського. Золотоверхо-михайлівський економ Веніамін також мав «кубочки кристалні винові»[120], колишній могилянський ректор Сильвестр Ляскоронський – «стаканчиковъ виновихъ хрусталнихъ болшихъ чтири, мєншихъ три»[121], а у кирилівського архімандрита Кирила було «румокъ выновыхъ чєтыре»[122], причому 1780 р. для келії кирилівського настоятеля монастир придбав ще 12 «винових румокъ зъ золотими каймами шлѣфованних» та «шєсть чашокъ виновихъ с ручками квѣтчастихъ и золотими каймами»[123].

На популярність вина вказують не лише згадки про відповідний посуд: у XVIII ст. цей напій став традиційним гостинцем для вищого духовенства до свят чи навіть одним із елементів етикету у спілкуванні з представниками церковної еліти. Наприклад, за даними витрат могилянської конгрегаційної скарбниці, на вино й церемоніальний хліб виділялися спеціальні кошти, аби вручити їх митрополиту, ректору, монастирським настоятелям чи професорам як «поклони» з різних приводів: «на вино и хлѣбъ къ преѡсвящєнному, какъ ѣздили студєнты благодарить за служеніе и посѣщєніе, дано 1 [рубль. – *М. Я.*]», «на вино к преѡсвящєнному и хлѣбъ, благодаря по празникѣ, дано 72 [копійки. – *М. Я.*]»; «на вино къ оцу архимандритѣ братскому и хлѣбъ, благодаря за служеніе, дано 72 [копійки. – *М. Я.*]»; «на вино оцу пійтицкому Ѵакинѳу за проповѣдь 50 [копійок. – *М. Я.*]» тощо[124].

---

[119] Там само. Ф. 127, оп. 169, спр. 21. Арк. 43.

[120] Там само. Ф. 169, оп. 5, спр. 97. Арк. 3.

[121] Там само. Ф. 127, оп. 1024, спр. 873. Арк. 3.

[122] *Києво-Могилянська Академія кін. XVII – поч. XIX ст.: повсякденна історія.* С. 246, № 153.

[123] ЦДІАК України. Ф. 888, оп. 1, спр. 27а. Арк. 19а зв.

[124] Тут згадано лише кілька випадків за 1752 р. Що йдеться саме про вино, а не якийсь інший спиртний напій, свідчить той факт, що у відомості окремо виділяються витрати на «водку» та «сладкі водки», «мед», «сивуху» (див.: *Могилянська*

Так само «с хлѣбом и вином изъявить свое почтеніе» ходив до колишнього вчителя німецької мови, магістра Івана Самойловича, Іван Фальковський після повернення з Угорщини[125]. Настоятель Кирилівського монастиря Феофан Жолтовський, коли клопотався 1760 р. про отримання дозволу на збір милостині на Січі, також вів переговори з нижчими за статусом, але здатними допомогти завершити їх успішно духовними особами, розпочинаючи з вина та хліба. Навряд чи це служило тільки прагматичній меті успішно вирішити справу через «подношенія», зазначу – достатньо скромні у грошовому еквіваленті, або ж як «простий порух поваги чи любові»[126]. Як на мене, згадані дарунки були передусім виявом «політесу», таким собі «дипломатичним даром», що ним духовні особи вітали один одного з різних приводів (храмове свято, іменини, Новий рік тощо[127]). Так само, зрештою, чинила й світська знать: для прикладу, Яків Маркович «обсилав» «водкою и проч., за любов приятелскую»[128].

Привченість церковної еліти до вина у XVIII ст. фіксували іноземці. Так, пастор Христоф-Вільгельм Хегельмаєр, який у другій половині 1730-х рр. бував у Києві і спілкувався з могилянськими професорами, а згодом, 1739 р. у Штутгарті, опублікував свої замітки, згадує, серед іншого, що «вони завжди мають запас цукерок, угорського вина і горілки»[129]. Врешті, схильність чорного духовенства до вина знайшла відображення у сатиричних випадах, котрі, як вважають, належали іночому перу. У «Плачі київських

Академія кін. XVII – поч. XIX ст.: повсякденна історія. С. 164, № 104; с. 166–169, № 106).

[125] *Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии*. К., 1907. Отд. II (1721–1795 гг.) / Со введ. и прим. Н. И. Петрова. Т. 4: *Царствование Екатерины II (1762–1795 гг.). Киевский митрополит Гавриил Кременецкий (1770–1783 гг.)* [далі – *АиД-4*]. С. 322, № LIX.

[126] Приклади таких «гостинців» Жолтовського та відповідне трактування «поклонів» наведено: Марголіна І., Ульяновський В. *Київська обитель Святого Кирила*. С. 199, 233.

[127] Див., приміром, згадки таких обдаровувань: там само. С. 262.

[128] Див., наприклад: *Дневник генерального подскарбия Якова Марковича. (1717–1767 гг.)*. К., 1893. Ч. I (1717–1725 гг.). С. 179.

[129] Хегельмаєр Христоф-Вільгельм. *Повідомлення про стан ученості у Києві в Російській Україні* / Підгот. публікацію О. Дзюба // Київська старовина. 1994. № 2. С. 97.

монахів» (1786) один із членів лаврського духовного собору Інокентій, уставник лівого крилосу, заявляв: «...Апостол запрещает вином упиватись, / Для чого ж було нам його слов не держатись?/ Но ми з вином всемірно обращались во всякой час...»[130]. У «Прибавку к плачу київських монахів» (1792) не лише згадується, що ченці пили «вино шампанське», а й зазначається: «...А дорогії напитки вовся треба вам забувати. / Із дерева же должно вам своїми руками поділать дерев'янії чаші, / Бо златих кубков не будуть іміть болі руки ваші»[131].

Про споживання церковною елітою місцевого вина відомо мало, а Берлинський в описі Києва рубежа XVIII–XIX ст. зазначав, що «винограды здешние в садах разведены из таврических, венгерских и волоских пород, но вина из ягод не добывают, хотя неоднажды и с успехом был для того опыт»[132]. Справді, у XVIII ст. і київські, й інші монастирі Гетьманщини мали власні виноградники. Наприклад, у жовтні 1760 р. на вимогу митрополита із Мгарської Лубенської обителі у катедральну навіть спеціально передали з «виноградного заводу двѣстѣ кустовъ с корєнємъ молодой бѣлого винограду лозы па заводъ»[133], а у вересні 1762 р. Полтавський Хресто-Воздвиженський монастир надіслав владиці 130 грон із власного виноградника[134]. Розведення лози в тогочасній Україні ще потребує окремого дослідження, так само як і призначення урожаю та способи і кількість виготовлення з нього хмільного напою. Напевно відомо лише те, що лозу плекали, виноград споживали, а вино пробували виготовляти. Втім, кліматичні умови Гетьманщини аж ніяк не сприяли продукуванню витончених вин, тому далі зупинюся лише на вживанні привізних напоїв.

Урізноманітненню винної карти церковної еліти сприяла участь могилянців у Токайській комісії в Угорщині, що займалася заготівлею вин до імператорського столу. При Комісії діяла похідна Успенська церква, настоятелів та «обслугу» якої присилали

[130] *Українська література XVIII ст.* С. 221–222. Про можливу належність твору ченцю див.: Каманин И. *Плач киевского лаврского Иеремии конца XVIII века* // ЧИОНЛ. 1907. Кн. 20, вып. I. Отд. II. С. 16.

[131] *Українська література XVIII ст.* С. 223.

[132] Берлинський М. Ф. *Історія міста Києва.* С. 226.

[133] ІР НБУВ. Ф. 160, спр. 518. Арк. 293–293 зв.

[134] Там само. Арк. 491.

з Києва, адже для служби при храмі за кордоном вимагалася відповідна освітня і культурна підготовка. Хрестоматійно відомий приклад участі у Токайській комісії – це направлення в Угорщину в 1740-х рр. співаком Григорія Сковороди. 1775 р. успенським настоятелем у Токаї став братський ієромонах Юстин Фальковський, батько майбутнього ректора Могилянської академії Іринея (світське ім'я Іван) Фальковського. У подорож Юстин взяв і своїх синів. Після смерті 1780 р. його змінив ієромонах Аарон Пекаліцький, майбутній викладач грецької мови в Київських Атенах[135]. Описуючи перебування українців у Комісії, дослідники зазвичай розповідають, як ті, користуючись можливістю, доповнювали освіту, відвідуючи закордонні навчальні заклади. Однак долучення до закупівлі вин, схоже, впливало і на вироблення певних гастрономічних преференцій. Я далекий від того, аби виводити пристрасть Іринея (Фальковського) до надмірного споживання спиртного[136] від проведеного в Угорщині тинейджерського віку, але те, що він поповнив винний погріб київського митрополита, не викликає сумніву. Повернувшись 1783 р. додому «при транспортѣ государственных сухогрозных вин» та партій напою «для разных петербургских партикулярных особ», Іван доставив преосвященному Гавриїлу (Кременецькому) «нѣсколько бутылок токайскаго сухогрознаго вина», переданого Пекаліцьким[137].

Угорське та інші вина могли закуповуватися й «на місці» чи у сусідній Речі Посполитій, адже саме звідти, а також із Криму, Шльонська, Волощини, «Цесарії» києво-подільські жителі привозили на продаж «виноградное волоское и других сортов вино»[138], причому вже у першій чверті XVIII ст. волоське та угорське вина значними партіями потрапляли до Гетьманщини з Правобережжя через Васильківський форпост. На початку XVIII ст., коли царський уряд переорієнтовував українську торгівлю на росій-

---

[135] *АиД-4.* С. 185–186, № XXVI; с. 258–259, № XLIV.

[136] Схильність Іринея до пияцтва та намагання побороти цей гріх знайшли відображення також на сторінках його щоденних записок: Лозова Т. *Іриней Фальковський та його «Размышления ежедневные, писанные в 1787 году»* // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. 1997. Т. 2. С. 160–208.

[137] *АиД-4.* С. 320, № LIX.

[138] *Описи Київського намісництва 70–80-х років XVIII ст.* / Упоряд. Г. В. Болотова та ін. К., 1989. С. 21, 49.

ські порти, заморські вина потрапляли сюди навіть через Архангельськ[139]. 1737 р. київському владиці Рафаїлу (Заборовському) коштом катедрального Софійського монастиря придбали в Києві, у слуцького купця Яна Христича, «бочку вина канарсєкту» за 66 рублів та «вина лаgонскогѡ полъ кварти на імєнины» (грецького з Лаконії?); тоді ж преосвященний отримав «вина ѡт цєсарскогѡ посла»[140]. Лише від 21 серпня до 7 вересня 1759 р. за розпорядженням київського митрополита Арсенія (Могилянського) було закуплено «тры антали вина вєнгєрскогѡ»[141] (трохи більше 186 л). Не гребувало київське духовенство й контрабандою. Наприкінці 1772 чи на початку 1773 р. на кордоні з Річчю Посполитою затримали лаврського ченця Єпіфанія, який таємно провозив з австрійських теренів (що робило придбання дешевшим) 5 атналів (310,5 л) угорського вина на замовлення «старійшої» братії[142].

Розгалужена мережа київських «агентів» поповнювала київські церковні винниці не лише угорським, а й іншими закордонними напоями, як-от французькими і німецькими. Зокрема, правою рукою київського митрополита, який опікувався «благочестивими» на частині білоруських теренів Великого князівства Литовського, був слуцький архімандрит – упродовж XVIII ст. могилянський вихованець, якого посилали на затвердження місцевого колятора з Києва. Однак він не лише пас православних овець. Для прикладу, 1767 р. слуцький настоятель Павло надіслав до київського преосвященного «вина барилко малоє французскогѡ називамогѡ пѣкардъ, котороє в Слуцкѣ продаєтся, гарнєцъ слуцкій по чєтири золотіи», та «вина барилко французскогѡ старогѡ ординарійногѡ». Письмово настоятель інформував:

> Сіи вина послани к Вшєму ститєлству на пробу, коихъ всєгда можно достать въ Слуцку. Рєйнъвєйну в Слуцку (сказуют) никогда нє бывало, а о єрємѣтарху и нє знают, за коими в разніі мѣста писалъ я,

[139] Пришляк В. *До питання про міжреґіональний та міждержавний товарообмін в українських землях першої половини XVIII ст.* // Записки НТШ. 1997. Т. CCXXXIII: *Праці Історично-філософської секції*. С. 63, 65–66.

[140] ЦДІАК України. Ф. 129, оп. 2, спр. 1. Арк. 32 зв.–33.

[141] ІР НБУВ. Ф. 160, спр. 185–228. Арк. 89.

[142] Каманин И. *Плач киевского лаврского Иеремии конца XVIII века*. С. 4–5.

толко єщє ниоткуду объ них вѣдомости нє получилъ, кромъ з Вилна от прєωсвящєнного могилєвского[143].

Як бачимо з цього листа, владика Арсеній (Могилянський) замовляв спеціальні сорти вин, а для здійснення його побажань слуцький архімандрит навіть залучав Георгія (Кониського), якого історіографія звично представляє як особу, постійно зайняту захистом прав православних та поширенням освіти, але аж ніяк не агентом з пошуку хмільних напоїв.

Винна карта церковної еліти урізноманітнювалася також волоським/молдавським продуктом, що, як твердять дослідники, надходив тоді в Україну «значними кількостями»[144]. У 1780 р., наприклад, його закуповували для кирилівського ігумена Кирила Кучеровського[145], а одного з Кирилових наступників, Феодосія, братія вітала при вступі на ігуменство 1784 р. винами волоським і «сандрійським»; пізніше до його столу теж звично закуповували алкоголь із плодів виноградної лози для прийому гостей. Варто відзначити, що для кирилівського чернечого загалу цього не робили[146], як, зрештою, і для рядових монахів інших обителей.

Для настоятелів та їхніх гостей у Кирилівському монастирі припасали не лише молдавський, а й французький напій. На свята запрошених поважних світських та духовних достойників там частували, як твердять дослідники, і власним вином, і угорським, і «сардійським», і шампанським, як-от на Різдво 1764 р. чи на «храм» та Пасху у 1780-х рр.[147]. Реєстри витрат київських обителей також фіксують закупівлю «полинкового» чи «полинного»

---

143 ІР НУБВ. 444/605 с. Арк. 257 зв.

144 Сидоренко О. Ф. *Торгівля // Історія української культури.* К., 2003. Т. 3: *Українська культура другої половини XVII–XVIII століть.* С. 1060.

145 Марголіна І., Ульяновський В. *Київська обитель Святого Кирила.* С. 207. Зазначу, що автори книги даремно називають це вино, а також мигдаль, перець, рис, родзинки, чорнослив, лимонний сік тощо «“екзотичними” продуктами» (там само) чи «рідкісними продуктами» (с. 259). У XVIII ст. на столі церковної еліти і не лише вони були доволі звичними, інша річ – привізними та не зовсім дешевими товарами.

146 Там само. С. 210, 230.

147 Там само. С. 225, 259–261.

вина»[148], себто настояних на полині волоських і кримських вин[149]. Під «сандариским» чи «сандарійским» вином, як його називають у тогочасних документах[150], можна запідозрити міцне солодке вино з грецького о. Санторина в Егейському морі, або й середземноморський продукт із Сардинії.

Окрім споживання витонченого закордонного алкоголю, не гребувала церковна еліта й кримськими напоями, які легко було придбати не лише вдома, а й на Січі[151]. Позаяк чернечі делегації та постійні представництва до Нового Коша за «доброхотними подаяннями» у XVIII ст. були звичною річчю, то й розжитися на вино було достатньо просто. Так, глава місії Софійського монастиря[152] Рафаїл у приписці до листа від 10 січня 1764 р., адресованого катедральному писарю Якову Воронковському, додавав: «Кланяемся вашему преподобію новим кримским бѣлим вином, которое в здравіе пійте, коштуйте и самому владицѣ, буди годное окажеся, рекомендуйте, да и нас, докучников ваших, всѣх трох не забувайте»[153]. У Києві посилку оцінили належним чином: «За кримскіе вина особливо и попремногу благодарствую. Оно весма смаковитое. Его я напившись залюбки, забувся, гдѣ тая и стихира, що вам, отче Рафаиле, було спѣвают, написана. Представлял я того вина и его преосвященству – оно понравилось...» Напій не просто сподобався митрополиту, вже згадуваному поціновувачу вин Арсенію (Могилянському): Яків рекомендував Рафаїлу закупити напій «для дому его преосвященства по прежде данному вам реестру: будет его пре-

---

[148] Див., наприклад: ЦДІАК України. Ф. 131, оп. 30, спр. 262. Арк. 2, 4 зв.; ф. 888, оп. 1, спр. 2. Арк. 1 зв.; спр. 27а. Арк. 2 зв. тощо.

[149] Сидоренко О. Ф. *Торгівля.* С. 1060.

[150] Див., приміром, під 1768 та 1779 рр.: ЦДІАК України. Ф. 131, оп. 30, спр. 262. Арк. 4 зв.; ф. 888, оп. 1, спр. 27а. Арк. 2 зв.

[151] Туди з'їжджалися купці греки, вірмени, серби та ін., які, між іншим, торгували й вином, а до Гетьманщини його закуповували і поставляли торгівці з Лівобережжя (Тищенко М. *Нариси історії торгівлі Лівобережної України з Кримом у XVIII ст.* С. 98–103).

[152] За твердженням Олексія Кузьмука, «про перебування софійських ченців на Січі відомо тільки з 1760-х рр.» (Кузьмук О. С. *«Козацьке благочестя»: Військо Запорозьке Низове і київські чоловічі монастирі в XVII–XVIII ст.: еволюція взаємовідносин.* К., 2006. С. 138. Див. там само про «жебраючі десанти» інших київських монастирів на с. 129–144).

[153] *Переписка с Запорожьем. (1763–1765 гг.).* С. 34.

освященство доволен». При цьому з листа зрозуміло, що йшлося про придбання вина за зібрані на потреби Софійського монастиря пожертви: «денги же на церков возвратятся здесь», себто у Києві та загалом Гетьманщині[154].

Крім Воронковського та митрополита, згаданий продукт переправлявся катедральному наміснику, а Яків ще раз відписував, що вони, прийнявши барильце вина з великим «благопріятством», «его залюбки з рук не спустили, поки не спорожныли»[155]. Того ж таки 1764 р. Воронковський ще раз отримав із Січі «барилце мушкателю» (вочевидь, мускатного вина) та інформацію (позаяк, мабуть, робив відповідне замовлення), що «вин нових еще нет в привозѣ, а старіе то покисли, то поспивали»[156]. Знали у Києві також смак донського вина. Так, у грудні 1759 р. колишній отаман Війська Донського, таємний радник Данило Єфремов посилав із Черкаська київському владиці Арсенію (Могилянському) «собствεнногω... саду красного вина одинъ в вεдрω бочεнокъ»[157].

Звісно, не всі хмільні продукти з лози, закуплені для духовної верхівки, вона споживала особисто: їх так само використовували як презенти колегам та для частування гостей. Приміром, любитель «смаковитих» вин Арсеній (Могилянський) переслав 1763 р. «маленкій прεзεнтъ шесть бутылокъ вεнгεрского вина» на весілля Григорію Полетиці[158], а 1767 р. 5 «бочонків» волоського продукту кільком владикам російських єпархій[159].

Різних сортів вино, як свідчать витратні книги Пустинно-Миколаївського та Кирилівського монастирів, не було щоденним напоєм: його закуповували лише на свята, коли відбувалися прийоми гостей[160]. Утім, на це йшли «казенні» кошти обителі, а за власні гроші та користуючись «винними» презентами настоятелі

---

[154] Там само. С. 35.

[155] Там само. С. 35–36.

[156] Там само. С. 40, 43.

[157] ІР НБУВ. Ф. 160, спр. 518. Арк. 223.

[158] Отдел рукописей Российской национальной библиотеки [далі – ОР РНБ]. Ф. 36, д. 1. Л. 110.

[159] ІР НБУВ. 444/605 с. Арк. 396–396 зв.

[160] Див., наприклад: ЦДІАК України. Ф. 131, оп. 30, спр. 262; ф. 888, оп. 1, спр. 27а.

могли частіше «веселити серце» смакуванням продукту з виноградної лози.

Насамкінець зазначу, що вживання спиртного, зокрема й вина, «чиновним» чорним духовенством інколи перетворювалося із засобу отримання насолоди у хворобливу залежність. Вже згадувалося, що нею страждав Іриней (Фальковський), вона ж стала причиною раптової смерті професора Могилянської академії Івана Самойловича в 1783 р.: «слышно было, что послѣ обычнаго ему запойства найден был в келіи своей мертв и наг на землѣ посредѣ разлитых или разбитых бутылок»[161]. Щоправда, Самойлович був одним із небагатьох світських, а не духовних викладачів, який, можна припустити, лише планував «відректися миру».

Освіта і фізична насолода

Як випливає з обговореного, церковна еліта XVIII ст. полюбляла насолоджуватися чаєм, кавою та вином. Чи була пов'язана така схильність до «гедоністичних насолод» з їхньою освіченістю та чи освіта впливала на побутові звички і безпосередньо, і опосередковано – через підвищення соціального статусу, піде мова далі.

Почати варто з того, що роль доброї освіти як засобу піднесення престижу у тогочасному соціумі не слід переоцінювати. Навченість у XVIII ст. справді була містком до вертикальної соціальної мобільності, однак для його переходу не кожний отримував квиток, адже йдеться про станове суспільство, де походження значною мірою програмувало наперед життєвий шлях. Стати духовною особою міг будь-хто, але шанс зробити церковну кар'єру випадав не лише завдяки «латинським школам», а й через фактор походження, адже посполитим шлях навіть до настоятельства в монастирі було закрито[162]. Поза цим правилом, освіта являла сходинку для статусного зростання – і в мурах обителі (зазвичай колишні «академіки» посідали керівні послушання), і у церковній номенклатурі вищого рангу (аж до глави єпархії та члена Синоду), причому відсутність шкільного багажу у духовній кар'єрі слід роз-

---

[161] *АиД-4.* С. 322, № LIX.

[162] Яременко М. *Настоятелі київських чоловічих монастирів у XVIII столітті* // Ковчег. 2001. С. 268.

глядати як нечасті винятки[163]. Водночас кожен крок церковними ієрархічними щаблями супроводжувався набуттям певного статусу, а отже й відповідних змін у побуті та економічних можливостях. Останнє відігравало неабияку роль, адже для задоволення звичок, що маркували статус, належало мати кошти.

«Статусний» аспект споживання чаю, кави чи вина потверджують згадані вище свідчення про їх закупівлю обителями лише для настоятелів, і дуже рідко – для монастирської верхівки (соборної братії). Додати можна й такий промовистий епізод: перебираючись 1785 р. із Софійського монастиря у Петропавлівський на ігуменство, ієромонах Софроній відразу купив (у борг!) прибори для чаювання[164]. Прикметно також, що коли у Видубицькій обителі ділили 1762 р. між братією майно доволі заможного покійного ієромонаха Мелетія, саме настоятелю дісталися не лише кришталевий посуд для спиртного, а й чайник, чайні чашки та «корінниці»[165]. Аналогічно 1782 р., після відходу в засвіти видубицького ченця Мойсея, два з трьох його чайничків та чайні блюдця дісталися духівнику, що ex officio належав до старшої «чиновної» братії обителі[166]. Рядовим інокам чайний посуд померлих ченців (якщо він не переходив родичам) не віддавали у жодному із відомих мені випадків. Якщо він не діставався монашій верхівці, то відходив до монастирської «рухляді», як-от 1781 р.[167].

«Економічний» бік «гедоністичних звичок» також вельми виразний, адже напої, особливо чай та вишукане вино, кошту-

---

[163] Зокрема, з-посеред тих настоятелів київських монастирів XVIII ст., про яких збереглися дані, мені відомі лише три приклади ігуменської освіти, що обмежувалася «руською грамотою» та стосувалася не найпочесніших настоятельств: у кирилівського Амфілохія (1769–1770), петропавлівського Фадея (1777–1779) та софійського намісника Арсенія (1784). Всі вони до цього вже були настоятелями інших обителей, перший та третій – у Росії (ЦДІАК України. Ф. 127, оп. 180, спр. 32. Арк. 2–3; оп. 1020, спр. 4629. Арк. 43 зв.–44; оп. 1024, спр. 1980. Арк. 5 зв.–6). Поява у Києві малоосвічених, хоча й досвідчених, ігуменів зумовлена, зокрема, потребою нагородити та «розмістити» «вакансових» настоятелів, що з'явилися в Росії після проведення секуляризаційної реформи 1764 р.

[164] Там само. Ф. 127, оп. 180, спр. 12. Арк. 66.

[165] Там само. Ф. 130, оп. 1, спр. 97. Арк. 14 зв.

[166] Там само. Спр. 744. Арк. 2 зв.

[167] Там само. Спр. 723. Арк. 4–7.

вали чимало, потребуючи відповідних фінансових можливостей, що були напряму пов'язані зі соціальним статусом. Наведу ціни на «засоби насолоди» у Гетьманщині: 1730 р. у Чернігові кварта (1242 г, київська кварта – 857 г) достатньо дешевого порівняно з іншими сортами «вина полинкового» коштувала 8 копійок, тоді як добрі чоботи, що личили старшині, – 30 копійок[168]; 1737 р. у Києві «вина лаgонскогω полъ кварти» (менше ніж 0,5 л) можна було придбати за 1,95 рубля, для порівняння, вартість фунта фініків «на закуску» тоді ж становила 13 копійок[169]. У 1745–1748 рр. кварта вина невказаного походження, а також «полинного» вина у Києві коштувала 6–12 копійок, «волоского» – 8–12 копійок (і білого, і червоного), французького – 20, а «вина мушкатєлъ» – 30 копійок. Одночасно фунт перцю можна було придбати за 20–40, цукру – за 22–25, кмину чи мигдалю – за 20, жовтого імбиру – за 15, білого імбиру чи фініків – за 10, оливок – за 14, великих родзинок – за 6–8, а малих – за 20, рису – за 6–9 копійок. Місцеві продовольчі товари коштували дешевше, тож за дійницю (майже 71 кг) пшона слід було викласти 75, гречки – 30, сотні «бубликовъ топкихъ» – 7, а горщик полуниць – 9 копійок. Фунт свіжої, причому недешевої риби «ωсятрини» обходився у 3–4, «ωсятрини свѣжопросолной» у 1,5 копійки, ікри чи «кавяру свѣжопросолного» – у 8–9 копійок. «Три тисячи грибовъ» коштували 1 рубль, а кварта олії – 2 копійки. Тоді ж на 1 копійку можна було придбати, залежно від розміру, 2–3 пшеничні булки; 1747 р. Кирилівський монастир заплатив 1,1 рубля за три великі свині та трьох поросят, а 20 копійок – за 40 «gронъ винограду». У другій половині 1740-х рр. у Києві вартість чобіт становила 20–50 копійок (найдорожче шилися «німецькі»), штанів «портних» – 8–9, а «суконних» – 18, сорочки – 12, аршина полотна – 2–3 копійки, крашенини (набивної тканини) – 10 копійок, а лібри паперу, залежно від якості, – 7–12 копійок[170].

У 1759 р. угорське вино, що закуповувалося для київського митрополита, коштувало 75 рублів за антал (трохи біль-

[168] *Дневник генерального хоружого Николая Ханенка (1727–1753 г.).* С. 16.

[169] ЦДІАК України. Ф. 129, оп. 2, спр. 1. Арк. 19 зв., 32 зв.

[170] Там само. Ф. 888, оп. 1, спр. 2. Арк. 1–5 зв., 6 зв., 7 зв.–9 зв., 10 зв., 11 зв.–12, 13 зв.–16, 19 зв.–20, 21–21 зв., 22 зв., 23 зв., 25 зв., 27 зв.–28, 30, 35 зв., 39 зв.–40 зв.; спр. 5. Арк. 19, 26, 27 зв.–28, 29, 32, 34, 35 зв., 37–38, 39.

ше 62 л), себто за 1 л такого напою належало викласти 1,2 рубля – ціну, за яку можна було придбати тоді ж 5 фунтів гіркого мигдалю чи на Роменському ярмарку приблизно 0,75 кг «сахару канарскогѡ»[171]. 1760 р. у Києві кварта вина невказаного походження коштувала близько 12–13 копійок, так само за 12 копійок монастирі купували для церковних потреб вино «служаще» чи «церковне». Для порівняння, вартість фунта «сахару канаркового» становила 33, осетрини – 4, цілої баранячої туші – 30, а 7 курячих яєць – 1 копійку[172]. 1764 р. Київський Кирилівський монастир від шинку на Плоскому з кварти горілки отримував 5 копійок, тоді як кварту вина (його різновид у документі не деталізують) тоді ж у Києві продавали за 14 копійок. Щоб заробити на літр цього напою, треба було, приміром, взимку два дні рубати колоди[173].

У наступні роки вартість виноградного продукту не мінялася, тож у 1768–1769 рр. напій, походження якого у документах не вказувалося (хіба дуже зрідка зазначали, що йдеться про біле вино чи придбане у купця-грека), коштував у Києві 12–16 і навіть 20 (зокрема «вина бєлиго на празник») копійок, вартість «вина полынного» становила 14 копійок, а «вина сандарискаго» 30 копійок за кварту. Тоді ж кварта якісного міцного закордонного алкоголю – «французької водки»[174] – дорівнювала 0,8–1,2 рубля, а пляшка «аглицького пива» – 70 копійкам[175].

1779–1781 рр. у Києві кварту французького вина можна було придбати за 25 копійок, «монастирійського» – за 16–20 копійок, «вина мошкатєль» – за 40 копійок, полинного – за 15–16 копійок, невказаного виробництва (його вживав кирилівський архімандрит) – за 27 копійок, пляшку шампанського – за 2 рублі, а пляш-

---

[171] ІР НБУВ. Ф. 160, спр. 185–228. Арк. 89, 92, 93 зв.

[172] ЦДІАК України. Ф. 888, оп. 1, спр. 9. Арк. 5 зв.–6, 12, 15 зв., 23, 25.

[173] Там само. Спр. 10. Арк. 1, 15 зв., 33–34.

[174] За інформацією Хосю, «французька водка», або ж пунш, серед спиртного вважалася високосортним продуктом: «это вино настолько крепкое, что если пить в чистом виде, то все во рту обжигается. Поэтому его смешивают с теплой водой: восемь частей воды на две части пунша, и пьют, добавляя в смесь сахар» (Кацурагава Хосю. *Краткие вести о скитаниях в северных водах («Хокуса монряку»)*. С. 208).

[175] ЦДІАК України. Ф. 131, оп. 30, спр. 262. Арк. 1–2 зв., 4–4 зв., 11, 12 зв.–13, 15 зв.–16 зв., 20.

ку «вєнгерского вина» – за 1,2–1,4 рубля. Цікаво, що придбання «старого вєнгєрского» напою обходилося дешевше – 80 копійок за пляшку. Кварта вина, яке Кирилівський монастир роздавав на гостинці преосвященному та іншим духовним особам, коштувала 15–18 копійок. Прикметно, що на якість напоїв вказує не лише ціна, а й фасування: окрім шампанського, лише угорський продукт продавався бутильованим. Для порівняння, кварта місцевого високоградусного спиртного – «виморозковъ» – коштувала 25 копійок, «французької водки» – 40–70 копійок, а пляшка «аглицкого пива»– 40–50 копійок. Натомість пошиття пари «монастырских сапоговъ» обходилося лише у 10 копійок[176].

Висока вартість чаю у XVIII ст. також виразно вказує на його потенційних покупців. Так, взимку 1729 р. в Москві Яків Маркович придбав «чаю средней руки за 2 р. фунт московский» та «чаю доброго фунт ǥаланский за 6 р.»[177]. Відтак в Україні ціни мали бути вищими. Пізніше, 1745 р., у Києві «фунтъ чаю зєлєного» коштував 2,5 рубля[178], а в другій половині 1760-х рр. у Гетьманщині його вартість становила 3 рублі, себто дорівнювала ціні двох вгодованих свиней. Для порівняння, відро горілки обходилося у 2,4 рубля, а сивухи – у 1,2 рубля[179]. У Києві фунт чаю у 1768–1769 рр. можна було придбати і за 2,5–3,2 рубля (його пили настоятелі), і за 2,8 рубля (для вжитку корисного гостя, який допомагав залагодити судові монастирські справи), і за майже 1,1 рубля (для соборної монастирської братії), тоді як стільки ж лимонного соку коштувало 8 копійок, а цукру чи вишуканішого «мыла грєцкого» – 25 копійок[180]. 1786 р. у місті ціна фунта зеленого чаю дорівнювала 2,5–3 рублям. Для порівняння, тоді ж фунт цукру

---

[176] Там само. Ф. 888, оп. 1, спр. 27а. Арк. 1–1 зв., 2 зв., 6 зв., 9, 11, 15, 17 зв.–18, 19а, 21, 22, 24 зв.–25, 27–29, 32, 34 зв.–35, 36, 38–39, 41–43, 44 зв.–45 зв., 46 зв. У першій половині 1780-х рр. вартість пляшки шампанського зберігалася такою ж (див.: Марголіна І., Ульяновський В. *Київська обитель Святого Кирила.* С. 259).

[177] *Дневник генерального подскарбия Якова Марковича. (1717–1767 гг.).* К., 1895. Ч. II (1726–1729 гг.). С. 280–281.

[178] ЦДІАК України. Ф. 888, оп. 1, спр. 2. Арк. 4.

[179] Мордвинцев В. *Сельское хозяйство в монастырских вотчинах Левобережной Украины в XVIII в.* К., 1998. С. 28.

[180] ЦДІАК України. Ф. 131, оп. 30, спр. 262. Арк. 2–2 зв., 3 зв., 11, 20, 22.

можна було придбати за 30 копійок, перцю – за 65 копійок, а фунт «прядєнной бумаги» – за 60 копійок[181]. Наприкінці століття, принаймні на російських теренах, згаданий східний товар коштував «от 1 до 5 рублей серебром за 1 фунт»[182].

Недешеву вартість чаю зумовлювало високе мито на його ввезення (яким у першій половині XVIII ст. купців обкладали двічі[183]), а воно, своєю чергою, значною мірою залежало від стану дипломатичних відносин із Китаєм. Якщо імперські тарифи для європейської торгівлі 1724 р. за ввіз пуда кави передбачали мито в розмірі 1 рубля, то за ввезення чаю слід було сплачувати 10 копійок з фунта, а за подальший вивіз за межі держави – ще 3 копійки з фунта. Надалі відсоткове співвідношення оподаткування ще дужче сприяло кавовій торгівлі. Згідно з тарифом 1731 р., в якому чай потрапляв у категорію найвищого обкладання – 20% (для порівняння: мито за ввезення кавових млинків становило 6%)[184], за пуд кави належало сплатити менше 40 копійок, а за фунт чаю – 10 копійок. За законом 1754 р. кава поставлялася безмитно, а фунт чаю вже обкладали 2 рублями. Від 1782 р. за довіз пуда кави сплачували 2 рублі, а фунта чаю – 80 копійок.

Тарифи для азійської торгівлі Російської імперії 1752 р. – а чай потрапляв переважно через східні кордони держави[185] – передбачали за його ввіз мито, що залежало від сорту та якості товару: найдорожче обходився фунт жулану – 2,5 рубля (десь 100 рублів за пуд), за «чорной простой» слід було сплатити 80 копійок, «зеленой» – 50 копійок, низькоякісний «кирпичной» 30 копійок, а «луган» – 20 копійок (приблизно 8 рублів за пуд). Тоді ж ввезення пуда кави через азійські митниці оподатковувалося 8 рублями (щоправда, до Гетьманщини, принаймні в першій чверті XVIII ст., кава потрапляла через «європейські» кордони). Наступ-

---

[181] Там само. Ф. 127, оп. 180, спр. 12. Арк. 66.

[182] Кацурагава Хосю. *Краткие вести о скитаниях в северных водах («Хокуса монряку»)*. С. 208.

[183] Субботин А. П. *Чай и чайная торговля в России и других государствах*. С. 469.

[184] Козинцева Р. И. *От таможенного тарифа 1724 г. к тарифу 1731 г. // Вопросы генезиса капитализма в России. Сборник статей*. Л., 1960. С. 204, 211.

[185] Як зазначав наприкінці XVIII ст. спостережливий Хосю, чай ввозився також із Туреччини, яка була головним постачальником кави (Кацурагава Хосю. *Краткие вести о скитаниях в северных водах («Хокуса монряку»)*. С. 192, 208).

ний тарифний закон 1761 р. про каву взагалі не згадує, а чай оподатковували вже з пуда і також специфікували залежно від сорту: «жулан, моних, цицун, ловховой зеленой» – 7,08 рубля, «зеленой простой в бакчах и насыпной» – 2,36 рубля, «луган и кирпичной и всякой плохой» – 94,5 копійки, «черной в цибиках и бакчах байховой, также уй» – 4,72 рубля, «каменной» (мабуть, високогірний) – 9,44 рубля[186].

Купівля кави була дешевшою за чай. Зокрема, Яків Маркович 1725 р. вживав «вино ісламу», 5 ок (6,4 кг) якого коштувало 98 золотих і 7 шагів (майже 20 рублів), або ж трохи більше 3 рублів за 1 кг[187]. Микола Ханенко у травні 1730 р. в Москві за 2 фунти кави заплатив 46 копійок[188]. Пізніше в Україні вона була дорожчою, хоча в наступні десятиліття ціна (принаймні номінальна) на цей товар знижувалася. У другій половині 1760-х рр. у Гетьманщині пуд кави коштував 12 рублів 80 копійок, або ж приблизно 80 копійок за кілограм. Для порівняння, пуд рису можна було придбати за 3 рублі, цукру – за 8 рублів 60 копійок[189]. 1769 р. у Києві фунт кави продавали за 40–45 копійок, хоча оптова закупівля обходилася дешевше – 13 рублів за пуд (приблизно 80 копійок за 1 кг)[190]. 1779 р. у місті фунт «кофи» коштував 33 копійки, 1780–1781 рр. – 30–35 копійок (для порівняння: вартість фунта цукру

---

[186] *Полное собрание законов Российской империи.* СПб., 1830. Т. XLV: *Книга тарифов.* Ч. I: *Тарифы по европейской торговле.* Отд. первое с 1724 по 1775 г. С. 46, 100; отд. второе с 1782 по 1822 г. С. 116, 240; ч. II: *Тарифы по азиятской торговле.* С. 32, 74. «Моніх» – це, вочевидь, сорт чорного чаю «монінг», який Російська імперія закуповувала і в наступному столітті. Він походив із провінції Цзяньси і вважався не найкращим, однак достатньо високої якості продуктом. При виготовленні розсипних (байхових) сортів різноманітні відходи (чайний пил, дрібне листя, корінці тощо), які називаються хуасян, ставали основою для виробництва лугану. Він залишався розсипним, а от із пресованого хуасяну виходив «кирпичний» товар (Субботин А. П. *Чай и чайная торговля в России и других государствах.* С. 65, 68).

[187] *Дневник генерального подскарбия Якова Марковича. (1717–1767 гг.).* Ч. I (1717–1725 гг.). С. 211.

[188] *Дневник генерального хоружого Николая Ханенка (1727–1753 г.).* С. 5.

[189] Мордвинцев В. *Сельское хозяйство в монастырских вотчинах Левобережной Украины в XVIII в.* С. 28.

[190] ЦДІАК України. Ф. 131, оп. 30, спр. 262. Арк. 15 зв., 22.

складала 32–36 копійок, мигдалю – 30 копійок, маслин – 14 копійок, а родзинок – 13 копійок)[191].

Як бачимо, різниця цін між китайським напоєм та «вином ісламу» була достатньо відчутною, навіть попри те, що для заварювання чаю йде менше (на вагу) сухого продукту: за сучасними стандартами – третина чи четвертина обсягу кави. Для порівняння, в Англії XVIII ст. чай також коштував дорожче за каву в абсолютному вимірі, хоча менша кількість цього продукту, потрібна для приготування напою, робила його дешевшим у вжитку[192]. Так чи інакше, але гроші, що їх належало викласти за згадані «засоби насолоди», були по кишені далеко не всім. Додатково підвищувала витрати вартість чайних та кавових приборів відповідної «статусної» якості, яка доповнювала залежність звички до кофеїну від майнового, а отже і соціального статусу. Про придбання казенним коштом чаю та кави «начальникам» обителей уже згадувалося. Іноді за монастирські кошти купували й відповідні прибори (зазвичай для прийому гостей): показово, що їх часто зберігали в настоятельських келіях. Так, у 1758 р. в ігуменських «покоях» Видубицької обителі було монастирських «чайниковъ мѣднихъ два»[193]. 1769 р. Пустинно-Миколаївський монастир, скуповуючись до свята, придбав не лише продукти, у тому числі 5 фунтів кави, але й дюжину «чашакъ чаиных[...], по 70 ка пара»; того ж року для архімандричих покоїв купили пару порцелянових чашок[194]. Між власними речами видубицького ігумена Якова Воронковського, описаними по його смерті, знаходилося монастирських «чашєкъ чаєвыхъ паръ сѣмнадцять»[195]. Кирилівському архімандритові Кирилу 1779 р. до настоятельської келії за кошт обителі придбали чайник та «кофєйникъ», а наступного року – чайних «чашокъ саксонскихъ 6 паръ бѣлих з ручками», чайник із жовтої міді та молочник[196]. Так само отримували необхідний посуд від монастирів і колишні настоятелі, зазвичай російських обителей, які дожива-

---

[191] Там само. Ф. 888, оп. 1, спр. 27а. Арк. 7 зв., 16 зв., 18, 19 зв., 22 зв., 25, 31, 42.

[192] Шивельбуш В. *Смаки раю.* С. 98.

[193] ЦДІАК України. Ф. 130, оп. 2, спр. 128. Арк. 2 зв.

[194] Там само. Ф. 131, оп. 30, спр. 262. Арк. 15 зв., 17 зв.

[195] ІР НБУВ. Ф. 160, спр. 672. Арк. 58.

[196] ЦДІАК України. Ф. 888, оп. 1, спр. 27а. Арк. 7 зв., 19а зв., 22 зв., 31.

ли віку в Україні там, де складали обітниці. Для прикладу, видубицький постриженець, згодом ігумен Мещенського Казанського Юхнового монастиря Крутицької єпархії, повернувшись «на обєщаніє» до тієї-таки Видубицької обителі (1766–1768), зберігав у своїй келії, окрім іншого монастирського посуду, 17 пар «чашєкъ чаєвихъ»[197].

Реєстри приватного майна «чиновних» чорноризців свідчать, що посуд, який вони використовували для приготування та вживання кофеїнових напоїв, мав суто ужитковий характер. Тут майже не фіксується срібних кавових та чайних приборів, що слугували, як і решта подібних речей у ранньомодерний час, засобом накопичення багатства[198]. Посуд такого роду, як свідчить реєстр посагу дочки «арміи полковника» Павла Скорупи 1773 р., був дорогим задоволенням. Так, «сахарница чайная, весу 52 зол.» коштувала 20 рублів 80 копійок, «кофейник, весу 1 ф. и 48 зол. – 75 р. 40 к.; молочник, в коем весу 60 зол. – 25 р. 40 к. [...] ситце для чаю, 7 зол. – 3 р. 8 к. [...] ложечек чайных 12, весу 46 зол. – 19 р. 40 к.»[199]. Для порівняння, 1772 р. із 200 рублів, які щорічно виділялися із Генерального військового скарбу на Києво-Могилянську академію та ділилися між професорами і на ре-

---

[197] Там само. Ф. 130, оп. 1, спр. 97. Арк. 46 зв.

[198] Вочевидь, винятки становили архієрейські пожитки. Зокрема, на момент смерті у Твері по дорозі до Петербурга київський митрополит Йоасаф (Кроковський) мав серед іншого срібного посуду 6 чашок, щоправда, невідомо для яких напоїв. Вочевидь, владика не знав, на скільки його конвоюють у Росію, тож прихопив із собою найцінніші скарби (Н. Г. Высоцкий. *Дело о пожитках киевскаго митрополита Иоасафа Краковскаго. Рукопись* // ІР НБУВ. Ф. 160, спр. 1559. Арк. 2, 8). Так само більше шансів надбати срібло було у настоятелів багатших монастирів, насамперед Печерського.

[199] *Мотыженский архив. Акты Переяславского полка. XVII–XVIII в.* / Изд. А. и А. Савицких. К., 1890. С. 110, № 59. Срібні чайник, чайні ложки, а також порцелянові чашки серед посагу мала дочка бунчукового товариша Параска Скорупа 1758 р. (*Сулимовский архив. Фамильныя бумаги Сулим, Скоруп и Войцеховичей. XVII–XVIII в.* / Изд. А. Лазаревский. К., 1884. С. 237–238, № 162). Звісно, світське панство користувалося й скромнішим посудом. Наприклад, бригадир Яким Сулима 1776 р. отримав кавник, чайницю та цукорницю із червоної міді (Там само. С. 116, № 91). Срібні кавові прибори та чайні порцелянові у XVIII ст. були одним з елементів побутової культури французької міської еліти (Дарнтон Р. *Великое кошачье побоище и другие эпизоды из истории французской культуры.* М., 2002. С. 164).

монт «шкіл», найбільше отримав ректор (він же професор теології та архімандрит) – 16 рублів. Тоді ж інспектору, якому пощастило навчати дітей надвірного радника Григорія Полетики, обіцяли заплатити 20–30 рублів за рік[200]. У середині 1770-х рр. за 1,05 рубля можна було купити 1 лікоть (58,5 см) сукна[201], за 10 рублів – шубу під китайкою із кримських «шмушковъ», за 4,5 рубля – новий каптан із китайки, за 2,5 рубля – чвертковий «Тестамент», а за 4 копійки – аршин (72 см) простого полотна[202].

Звісно, придбання приборів і з дешевших матеріалів також було доступне не кожному. Наприклад, раніше вживаний мідний чайник 1758 р. продавали за 60 копійок: саме так оцінили цю річ, що належала колишньому видубицькому наміснику Ієсею. Між іншим, вартість усього майна ченця складала 48 рублів 80 копійок[203], себто на чайник припадало трохи більше 1%. По смерті Сифа Гамалії у 1767 р. його «чайникъ фарфурный китайскій, свєрху дужка фарфурна жъ» оцінили на 25 копійок, «чайникъ фарфурный бѣлій съ краснымъ писмомъ дєрєвъ и хатъ по двомъ сторонамъ» – на 20 копійок, пару порцелянових чашок – на 15 копійок, «ложєчка цєдилная къ чаю оловяная», як визначили, коштувала 2 копійки, кавник із жовтої міді – 25 копійок, «чайниця жолтой мѣди єдна» – 20 копійок, «сахарниця жолтой мѣди» – 20 копійок, «чайникъ мѣдный болшій» – 70 копійок, «мєлничка дєрєвяная тєрєть кофє зъвєрху оной мѣдь жолтая» – 20 копійок, «ларчикъ дєрєвяный въ нємъ двѣ чайницѣ и сахарниця жєстяныє зъ нутранымъ замкомъ» – 50 копійок, «платокъ на столъ для чаю красный шєрстяный» – 50 копійок, «пушокъ мѣдных финифтомъ навєдєнных китайскихъ три» – кожна по 30 копійок[204]. Отож на придбання найелементарнішого і ненового набору посуду для чаювання – мідного чайника для кип'ятіння води, порцелянового чайника для заварювання, мідних чайниці та цукорниці, «цідильної ложечки» та однієї порцелянової чашки – слід було витрати-

---

[200] *Києво-Могилянська Академія кін. XVII – поч. XIX ст.: повсякденна історія.* С. 220–221, № 142; с. 222, № 144.

[201] ЦДІАК України. Ф. 130, оп. 1, спр. 514. Арк. 4 зв.

[202] Там само. Оп. 2, спр. 553. Арк. 1.

[203] Там само. Спр. 128. Арк. 1 зв.

[204] Там само. Оп. 1, спр. 200а. Арк. 30, 31, 31 зв., 32 зв.

ти десь до 1,5 рубля. Мідні кавник і цукорниця, а також млинок вартували 70 копійок. Однак перелічені елементи – minimum minimorum із потрібного для отримання насолоди від напоїв, адже ще слід було купити кавові чашки, молочник, ложечки, блюдця тощо. Слід зазначити, що сума, необхідна для придбання відповідного посуду, достатньо велика, адже за 3 рублі продавався поганенький кінь[205], а податне населення Гетьманщини із 1760-х рр. сплачувало обов'язковий річний рублевий оклад від хати. У другій половині 1760-х рр. у Чернігівському полку за 40–50 копійок можна було купити кінського воза, за 12 копійок – плуга, за 50 копійок – дорослу вівцю, за 4 копійки – порося, за 2 копійки – курку, за 1,2 рубля – овечого кожуха, а за 20–40 копійок – чоботи[206].

На 1770-ті рр. вартість чайного посуду не мінялася, тож вживаний «чайникъ малєнкий жолтой мѣди съ кришкою оловяною» коштував 30 копійок[207]. 1779 р. до настоятельської келії у Кирилівському монастирі придбали за 2,56 та 2,1 рубля чайник та кавник (мабуть, великі – для більшої кількості рідини на групу осіб), а наступного року чайних «чашокъ саксонскихъ 6 паръ бѣлих з ручками» за 3 рублі, чайник із жовтої міді за 1,6 рубля та молочник за 55 копійок[208].

На середину 1780-х рр. посуд для приготування та вживання чаю також був не з дешевих: петропавлівський ігумен купив у Києві «чаиникъ, чашкы, подносъ, сытєцъ, ложєчку и карандашъ и всєго дєнєгъ употрєбилъ» 5 рублів 87 копійок[209]. Додаткові атрибути чаювання теж помітно збільшували ціну пристрасті до кофеїну. Для прикладу, «сервета болшая что пют чай» на 1744 р. коштувала 1 рубль[210]. Звісно, існував і набагато дешевший посуд із глини, дерева та олова. Скажімо, на 1766 р. «чайникъ оловяной съ ручкою ж дєрєвяною» можна було придбати за 15 копійок, а старий – удві-

---

[205] Саме на стільки оцінили коня Сифа Гамалії («конь одинъ шєрстю гнѣдій старий»): там само. Арк. 34.

[206] С[умцов]в Н. Ф. *К истории цен в Малороссии* // КС. 1883. № 12. С. 697.

[207] ЦДІАК України. Ф. 130, оп. 2, спр. 553. Арк. 1.

[208] Там само. Ф. 888, оп. 1, спр. 27а. Арк. 7 зв., 19а зв., 22 зв., 31.

[209] Там само. Ф. 127, оп. 180, спр. 12. Арк. 66. На жаль, ціну олівця окремо не виділено.

[210] *Сулимовский архив*. С. 219, № 154.

11-12-479

чі дешевше. Тоді ж уживана «чашка чайная глиняна» чи дерев'яна коштувала 1–2,5 копійки, а «чаиникъ глиняний» – 3,5 копійки[211]. Тож за бажання прибори для скромної «церемонії», що не личила «чиновним» чорноризцям, можна було укомплектувати й за 15–20 копійок, проте вартість самого чаю все ж не робила його пиття загальнодоступним.

Не виключено, втім, що вживання/невживання східних напоїв тими, хто міг собі це дозволити, зумовлювали не лише статусні та фінансові обставини, а й особисті уподобання, адже у реєстрах майна достатньо заможних ченців інколи взагалі не згадується посуд для кавування і чаювання, як-от у видубицького намісника Ісаї, що залишив по смерті 1759 р. майна на 40 рублів 60 копійок, 320 рублів готівкою і жодних натяків на пристрасть до кофеїну[212].

Як видається, «безпосередній» вплив освіти на гастрономічні уподобання найкраще простежується на культурі вживання чаю. Зайве нагадувати про «малороссийское влияние на великороссийскую церковную жизнь». Сотні саме могилянських вихованців, постригшись та висвятившись, переміщалися, надто у першій половині у XVIII ст., до Росії. Чимало з них затим поверталося до України «на покой». Ті, хто від'їжджав на «великоросійські» послушання, переважно продовжували підтримувати зв'язки з Києвом. Зміст таких контактів недостатньо простудійовано, однак листування хоча б київських митрополитів показує, що в Україні знали свіжі деталі російських подій та церковної політики і використовували земляків для вирішення власних «питань». Мабуть, київські митрополити, отримуючи листи від могилянців з Константинополя та Варшави, Слуцька і Вільно, від російських владик та східних патріархів і митрополитів (представники останніх тут часто збирали милостиню), своїх резидентів у Москві й Петербурзі, відчували смак колишньої величі важливого християнського центру. Разом із земляками з Росії, які поверталися додому, разом з їхніми листами звідтіля, переданими «при оказії» (позаяк нарікання на поштові пересилання – звична річ в епістоляріях того часу), до України потрапляв і чай.

---

[211] ІР НБУВ. Ф. 160, спр. 245. Арк. 10 зв., 12, 13 зв.

[212] ЦДІАК України. Ф. 130, оп. 1, спр. 87. Арк. 2–6 зв.

Не слід забувати, що Російська держава була третім найбільшим (після Англії та Нідерландів) постачальником цього китайського продукту у XVIII ст.[213]. Московське царство, якщо не брати до уваги Сибіру, познайомилося з чаєм 1638 р. внаслідок дипломатичних контактів із алтинськими ханами. Початок популярності напою немає підстав виводити раніше, ніж від кінця XVII ст. Тоді чай полюбили у столиці, де в останній чверті століття він у достатньо великих кількостях продавався на ринку. Затим напій почав поширюватися у великих містах, а згодом – серед заможних селян. На 1720-ті рр. припала велика хвиля популярності чаю, хоча завоювання ним широких верств населення розтягнулося на десятиліття, тож навіть наприкінці XIX ст. у глухих російських селах цього напою не вживали. Загалом же станом на 1790 р. в імперії на душу населення припадало приблизно 6 г байхового продукту – він усе ще не став загальнодоступним[214]. Окремі джерела вказують на закупівлю Росією у XVIII ст. великих обсягів зелених сортів, до того ж вищої якості, ніж поставляла морями Західна Європа[215]. Втім, як уже згадувалося, високі митні тарифи робили цей «хінський» товар достатньо дорогим, відтак є всі підстави вести мову про контрабанду чаю[216] – також цілком звичну річ для тогочасних європейських постачальників.

Добре збережене листування вже не раз згаданого митрополита Арсенія (Могилянського) виразно ілюструє, що чайний презент у контактах між українськими та російськими кореспондентами того часу став чимось на кшталт ввічливого знаку поваги поряд з іншими подарунками, як-от книгами (обмін був взаємним[217]) чи свіжими календарями до привітань із Новим роком (великими й малими, «ординарними», «придворними», історичними та геогра-

[213] Бродель Ф. *Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст.* К., 1995. Т. I: *Структури повсякденності: можливе і неможливе.* С. 210–211.

[214] Субботин А. П. *Чай и чайная торговля в России и других государствах.* С. 189, 191, 193, 220.

[215] Бродель Ф. *Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст.* С. 210–211.

[216] Згадку про неї у XVIII ст. див.: Субботин А. П. *Чай и чайная торговля в России и других государствах.* С. 579.

[217] Див., наприклад, посилку до московського митрополита з Києва 1759 р. новонадрукованої Біблії: ІР НБУВ. Ф. 160, спр. 518. Арк. 190–191.

фічними тощо)[218]. Тож про його посилку неодноразово згадується у «цидулах» до епістол. Зокрема, наприкінці листопада 1757 р. Арсенію передавав «изряднiй чай» суздальський преосвященний українського походження Сильвестр (Гловацький)[219]. У приписці до листа московського митрополита Тимофія (Щербацького), адресованого його наступникові на київському престолі й надісланого у лютому 1758 р., зазначено: «Вашєму прєѡсвщєнству бакчєю буланж-чаю зєленогѡ бъю чєломъ, которой прошу прiятнѡ принять и въ здравiє употрєбыть»[220]. Вітаючи Арсенія з Новим роком у січні 1760 р., тамбовський єпископ Пахомій (Симанський), шляхтич за походженням[221], дописав до листа: «Посланныи при сємъ къ Вашєму прєосщєнству гостинчикъ, в трєхъ фунтухъ жуланнаго чаю состоящiй, хотя въ сєбѣ вєсма скудєнъ, но покорно вшє прєѡсщєнствѡ прошу снисходитєлно онои принять, какъ истинныи знакъ изобилнаго моєго къ Вашєму прєѡсщєнству усєрдия и почтєния[...]»[222].

Згаданий суздальський владика Сильвестр, вітаючи Арсенія вже з Чотиридесятницею наприкінці січня 1760 р. посилав «малєнки гостинчикъ крєпи бѣлой на клубокъ да жулану чаю фунтъ»[223]. А протопресвітер українець Іоан Комаровський, засвідчуючи митрополиту свою повагу, писав із Москви 5 серпня того ж 1760 р.: «Въ показанiе моєго почтенiя всєусердно подношу бак-

---

[218] Див., наприклад: Там само. 444/605 с. Арк. 498–498а, 525; ОР РНБ. Ф. 36, д. 1. Л. 31, 60. Слід зазначити, що українські кореспонденти зазвичай у подарунки присилали тутешні «земні плоди». Наприклад, лубенський архімандрит Лука подарував персонально київському митрополиту 1768 р. двох коней, обидва «з нѣмєцких жєрєбцовъ» (ІР. 444/605 с. Арк. 546). Також звичним були презенти фруктами, грибами, рибою, зокрема осетровими (там само. Арк. 822; ф. 160, спр. 518. Арк. 33, 46, 292–292 зв.) чи місцевим спиртним, рідше – цукром (там само. Спр. 424. Арк. 72). Із Запорозької Січі «кланялися» грошима, рибою, баликами, а то й товарами, що доставлялися туди іноземними купцями, наприклад, лимонами (там само. 444/605 с. Арк. 829; ф. 160, спр. 424. Арк. 239; спр. 518. Арк. 335).

[219] Там само. Арк. 37.

[220] Там само. Арк. 26.

[221] На його шляхетське походження вказує Харлампович: Харлампович К. В. *Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь*. С. 468.

[222] ІР НБУВ. Ф. 160, спр. 518. Арк. 242, 244.

[223] Там само. Арк. 243–243 зв., 250.

чю чаю, которую покорнѣишє прошу милостивно архіпастырскою принят дєсницєю»[224]. У лютому 1761 р. «смиренный слуга и бгомолецъ Переславскій и Nовоіерусалимскій трудникъ Амвросій» (Зертис-Каменський), могилянський вихованець, у «цидулці» до листа з Новоєрусалимського монастиря сповіщав Арсенія: «Въ знакъ моего къ Вашему преосщенству почтєнія посылаю при сем чаю зелєнаго два ѳунта да деревянного масла прованского шесть банокъ, кои прошу приказать принять блгпріятно»[225]. У грудні того самого року архімандрит Нижеломовської Казанської обителі Тихон у постскриптумі епістоли до київського владики також повідомив про передачу фунту чаю[226].

На те саме натрапляємо у листуванні митрополита другої половини 1760-х рр.: казанський архієпископ Веніамін (Пуцек-Григорович), родом із Лубенщини, колишній могилянський «студіоз», 13 лютого 1767 р. занотував у «цидулці» до послання київському колезі: «Бахчу чаю Вашу прєосщєнству посылаю. Прошу онои принять милостиво»[227]; севський єпископ Кирило (Флоринський), також київський вихованець, на звороті свого листа від 8 квітня 1768 р. дописав: «Посылаю Вашєму высокопрєѡсвящєнству фунтъ зєлєного чаю, прошу благосклоннѡ принять и во здравіе употрєблять»[228]. Українське духовенство, яке тимчасово перебувало в Росії у справах, теж презентувало митрополитові чай. Для прикладу, софійський катедральний еклесіарх Сава, пишучи владиці у березні 1766 р., наприкінці додав: «Посылаю Вашєму высокопрєосщєнству бутылку чаю такого, котораго лучшє въ Москвѣ сискать неможно. Жєлаю оный во здравіє пить Вашєму высокопрєосщєнству [...]»[229]. Утвердження практики обдарування китайським продуктом на знак ввічливості та прихильності засвідчує інший факт: 1759 р. Арсеній (Могилянський) спеціально передавав 20 рублів до Петербурга своєму постійному кореспонденту, колезькому асе-

---

[224] Там само. Арк. 289–290.

[225] Там само. Арк. 325.

[226] Там само. Арк. 383, 386.

[227] Там само. 444/605 с. Арк. 304а.

[228] Там само. Арк. 673 зв.

[229] Там само. Ф. 160, спр. 424. Арк. 199 зв.

сору Григорію Полетиці, аби той придбав собі «чай и сахар»[230]. Митрополит також сам замовляв у Росії, серед іншого[231], чай та чайні прибори. Зокрема, «всєпорной і вєрной слуга» Олексій Вєровський у посланні від 16 червня 1759 р. із імперської столиці не лише сповіщав владиці останні новини, а й рапортував, що «обѣщанноє от мєня Вашєму прєосщєнству млстивому гсдрю отцу чайная чашка и бутылкоу чаю при сємъ посылаю»[232].

Рідше як гостинець згадується кава, і також від киян, що доклалися до знаменитого «малороссийского влияния». Так, капелан російського резидентського двору в Константинополі ієромонах Пахомій свій лист зі Стамбула до київського митрополита від 28 лютого 1761 р. завершує, не забуваючи про необхідний етикетний жест: він, мовляв, буде щасливим, «єстли удостоєннымъ паидуся в прінятіі посланного от мєня ока кофє...»[233].

Звісно, в Україну чай потрапляв і безпосередньо з Китаю – через киян, що служили в Пекінській місії. Доброю ілюстрацією до цього слугує реєстр майна 1784 р. колишнього настоятеля Пекінської місії, кирилівського архімандрита Миколая Цвіта. У кількох скринях тут зберігалися найрізноманітніші, переважно шовкові, тканини: атлас, флер, камфа, фанза, парча, креп, оксамит тощо; їхнє східне, зокрема китайське та перське, походження інколи вказано прямо, або ж його неважко вгадати. Окрім цього, настоятелю належали інші, доволі несподівані як на ченця, речі «хінського» виробництва: «одѣяній китайскихъ на синіомъ атласѣ золотомъ по краямъ лиштви тканы двоє»; «одѣяній такихъ жє китайскихъ атласных жолтих с травамы такого ж цвѣту двоє»; «одѣяніє китайскоє ж бѣлокосное одно»; ще 8 китайських «одіяній», з яких одне «с набойчатою китайскою живописью», а інші — з парчі, атласу, рецету — переливалися червоними, темно-вишневими, фіолетовими, жовтими відтінками та були квітчасті і «с травами». У реєстрі Цвітової рухомості згадано також: «рубашка китайская съ зєленой фанзи одна» та ще дві білі й одна голуба китайські шов-

---

[230] ОР РНБ. Ф. 36, д. 1. Л. 11–12.

[231] Приміром, шпалери та тканини (ІР НБУВ. Ф. 160, спр. 518. Арк. 413 зв.–414).

[232] Там само. Арк. 183.

[233] Там само. Арк. 343.

кові сорочки; «подкладка с китайского ж одѣянія полуатласная рожєвого блѣдного цвѣту одна»; китайські простирадла з різнокольорової та червоної матерії; соболина китайська шуба; «шапокъ китайскихъ двѣ, с коихъ одна лєгкая атласу гранатового с кистями красними шолковими подъбитіє гранатовою жъ китайкою, и с ных одна соболєм, а другая бархатомъ чєрнымъ обложєнніе»; «поясъ китайской тясми синіой с трємя срєбранними бляшками и двома колцами»; «паръ двѣ китайскихъ сапоговъ атласу чєрного китайкою голубою подшитыхъ»; китайський рушник; «солянокъ китайскихъ малярскимъ золотомъ визолочєнныхъ двѣ»; «слитковъ срєбра китайского чєтыре фунта и пят золотниковъ»; «ящичковъ съ чєрниломъ китайскимъ чєтыре»; «корогва китайская в трєхъ шолковихъ тясмах», «картинъ замшєвихъ печатныхъ с китайскімы пєрсонами двѣ»; «картинъ китайскихъ бумажныхъ буитовъ шєсть». Навіть Цвітів «нєрукотворєнной Христа Спаситєля образъ в срєбрєнной шатѣ под золотомъ нєболшой в рямахъ дєревяныхъ» був наведений «лакомъ китайскимъ». Звісно, чайного посуду Цвіт також мав удосталь, а ще запас «чая тридцять фунтовъ с мѣшкомъ»[234], себто приблизно 12 кг.

Гостинці чаєм, постійні контакти з Росією, як видається, сприяли поширенню культури вживання цього напою. Однак його можна було придбати і в Україні, а продаж такого східного товару в місцевих крамницях та на торгах засвідчує, що чаювання мало попит. Як зазначалося, вже у перші десятиліття XVIII ст. з Гетьманщини за кордон доставляли чай: приміром, у реєстрі вивізних товарів 1715 р. зазначено «чаю десять пудов»[235]. Опис Ніжина 1766 р., інформуючи про тамтешні ярмарки, згадує «великоросійських» купців, які привозили на продаж чай та каву[236]. Каву і, слід гадати, чай можна було купити у Глухові: 1775 р. бунчуковий товариш Андрій Войцехович у листі до сина, який перебував при

[234] ЦДІАК України. Ф. 127, оп. 178, спр. 43. Арк. 13–18.

[235] Дубровський В. *До питання про міжнародну торгівлю України в першій чверті XVIII ст.* С. 381.

[236] *Опис міста Ніжина 1766 року (публікація архівної пам'ятки)* / Упор. С. Ю. Зозуля, О. С. Морозов // Ніжинська старовина. Пам'яткознавство Північного регіону України. К., 2008. Вип. 7(10). С. 16.

Малоросійській колегії, просив, серед іншого, купити та вислати «вина ісламу», позаяк «кофе во исходѣ»[237].

Вже згадувалося про можливість придбання «засобів насолоди» та необхідного посуду у Києві. У 1780-х рр. на чотирьох чернігівських ярмарках, де, окрім місцевих, торгували купці ніжинські, київські, старовіри стародубських слобід, а іноді й московські, продавалися чай та кава. На чотирьох ярмарках повітового міста Зінькова, куди прибувало чимало російських купців, серед іншого торгували й «чайною посудою»[238]. Чайним бізнесом, зокрема міжнародним, займалися також російські старообрядці, що мешкали у Гетьманщині. Так, 1785 р. клинцівський житель Юхим Васильєв вивіз зі своєї слободи разом з іншими товарами 60 фунтів чаю. Старовіри не конче закуповували згаданий продукт у Росії, а й могли придбати його в Україні на ярмарках, скажімо, у Ніжині, або ж взяти в борг у російських купців[239]. Купити чай можна було також на ярмарках у сусідніх з українськими російських адміністративних одиницях. Смоленська губернська канцелярія 1779 р. навіть спеціально зверталася до Генеральної Військової Канцелярії з проханням повідомити населення про торги у населених пунктах на її території, де продавався і згаданий продукт[240].

Показово, що звичка до чаювання та кавопиття поступово проникала й у нижчі кола чорного духовенства, щоправда, вести мову про її велику розповсюдженість серед рядової братії навряд чи випадає – передусім через ціну обох продуктів. Мені вдалося виявити 35 переліків майна монахів київських, переважно неставропігійних, монастирів XVIII ст. (до 1780-х рр.), а найбільше – Видубицького, чий архів добре зберігся. Звісно, аналіз цієї вибірково

[237] *Сулимовский архив*. С. 280, № 181.

[238] *Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малыя России, из части коей оное наместничество составлено, сочиненное действительным статским советником и кавалером Афанасием Шафонским, с четырьмя географическими картами. В Чернигове, 1786 года*. К., 1851. С. 303, 671.

[239] Тищенко М. *Нариси зовнішньої торговлі Стародубщини в XVIII в.* С. 348–349.

[240] Шульга И. Г. *Развитие торговли на Левобережной Украине во второй половине XVIII в. // Вопросы генезиса капитализма в России. Сборник статей*. Л., 1960. С. 160.

підібраної групи джерел не надається на остаточні висновки, однак певні спостереження зробити можна. Із 35 ченців лише двоє достатньо заможних вживали, як свідчить перелік посуду, і чай, і каву. Ще 11 осіб мали посуд лише для чаю, причому за додатковими даними можна запідозрити належність двох із них не до рядового чернецтва, а до монастирської верхівки. У решти з-поміж цих 11 чорноризців (зокрема 4 достатньо убогих) були переважно тільки окремі предмети відповідного посуду, наприклад, чашка, що їх могли уживати і не за прямим призначенням. До того ж невідомо, що саме вони заварювали у чайниках, адже, як пише у своєму не раз згаданому трактаті Хосю, в Росії «простой люд сушит земляничный лист и использует его вместо чая»[241]. Ще чотири монахи проаналізованої групи з 35 осіб мали прибори, які не дозволяють однозначно ствердити уживання ними «засобів насолоди» (пушка, корінниця та цукорниці), адже ці предмети теж могли використовуватися не конче для чаювання чи кавування (див. додаток 2). Отож і окремі реєстри майна рядової братії, і вартість засобів насолоди вказують на те, що заживання кофеїнових напоїв переважно залишалося прерогативою «чиновного» духовенства.

Чи виходила за монастирські стіни через посередництво чорноризців культура вживання чаю та кави? Затриманий наприкінці 1772 чи на початку 1773 р. із контрабандним угорським вином лаврський чернець Єпіфаній у своєму поясненні повідомив, що він наглядає за монастирським трактиром у Василькові, де, серед іншого, мусить дбати про поповнення запасів проданої водки, вина, «чаев, кофиев» та інших припасів[242]. Однак такого явища, як спеціалізовані монастирські кав'ярні або чайні, мені наразі виявити не вдалося, та вони навряд чи могли бути самоокупними, оскільки потребували би спеціального контингенту відвідувачів, як-от у Ніжині. Там на середину 1760-х рр., як свідчить Румянцевський опис міста, на території замку жив купець-грек Іван Тернов, що прибув до Ніжина 1759 р. з «турецького города Турнова» і тут одружився на місцевій гречанці, «а продает вареное кофе». Його бізнес, схоже, був достатньо прибутковим, адже ніякою іншою торгівлею Тернов не займався, проте значився «достаточним» у капіталі та

[241] Кацурагава Хосю. *Краткие вести о скитаниях в северных водах («Хокуса монряку»)*. С. 208.

[242] Каманин И. *Плач киевского лаврского Иеремии конца XVIII века*. С. 4–5.

мав наймита і двох наймичок, яким платив грошима. При цьому грек утримував не лише дружину і трьох дітей, а ще й сестру дружини[243]. З часом кількість кав'ярень у місті зростала. За даними Опанаса Шафонського, на 1780-ті рр. у Ніжині «кофеен, где кофе и чай вареные продаются 6», а «домов, где выноградныя вина продаются 14». Для порівняння, закладів із традиційними спиртними напоями в місті було значно більше: «домов, где горячее вино продается 110»[244]. Причину функціонування спеціалізованих закладів продажу кофеїнових напоїв пояснити неважко: у Ніжині віддавна постійно мешкали греки, а також вихрещені турки (за ревізією 1782 р. 765 і 34 особи відповідно), волохи, болгари та «персіяни» (89 осіб), звичні до культури кав'ярень. До того ж греки підтримували постійні торгові контакти з Туреччиною.

Насамкінець зазначу, що чай, кава та вино не вичерпують усього репертуару «засобів насолоди», доступних церковній еліті. Інший цікавий предмет дослідження, наприклад, – це нюхання тютюну, на яке вказують табакерки, не так уже й рідко зафіксовані у реєстрах майна «чиновних» ченців. Зазвичай ці табакерки, хоча й прикрашені, було виготовлено не з дорогоцінних матеріалів, тож можна припускати, що їх використовували за прямим призначенням, а не як засіб накопичення багатства[245]. Вивчення практики нюхання табаки цікаве ще й з огляду на те, що вже у 1660–1670-х рр. така звичка тлумачилася українськими церковними інтелектуалами як гріх. Наприкінці століття схоже трактування закріпилося й у російських проповідях, щоправда, тут захоплення тютюном сприймали як одну з іноземних новинок. У наступному столітті церковний «тютюновий дискурс» вступив у нерівну боротьбу з державними економічними інтересами[246], але

[243] *Опис міста Ніжина 1766 року (публікація архівної пам'ятки).* С. 39–40.

[244] *Черниговского наместничества топографическое описание.* С. 452, 464, 474–475.

[245] У XVIII ст. в Західній Європі порцелянові та золоті табакерки вважалися ще й витонченими елегантними подарунками, адже належали до предметів високої моди та слугували маркером аристократичних манер (C. Le Corbeiller. *German Porcelain of the Eighteenth Century.* P. 41).

[246] Chrissidis N. A. *Sex, Drink, and Drugs: Tobacco in Seventeenth-Century Russia // Tobacco in Russian History and Culture: From the Seventeenth Century to the Present.* New York, 2009. P. 26–43.

наголосів його гріховності ніхто не переглядав. Тавруючи нюхання та куріння тютюну, чернець-віршувальник другої половини XVII — початку XVIII ст. Климентій Зіновіїв писав про осквернення людини цією пристрастю, висушення мозку та небезпеку «лютої немощі», «бридкості та безчесності» звички[247]. На актуальність згаданої тематики у XVII–XVIII ст. вказують і маргіналії у примірниках твору Інокентія Ґізеля «Мир з Богом чоловіку», що належали українським монастирям: їх залишили читачі, яких проблема «дозволеності» тютюну вельми цікавила[248].

Тим не менш, представники українського «чиновного» монашества (і, схоже, навіть рядового духовенства[249]) не мали звички «табакопиття», пристрастившись натомість до нюхання тютюну – попри настанову Ґізеля, за якою вживання табаки «немалый естъ Бгу мерзскій грѣхъ»[250]. Але що за цим стояло – шкідлива схильність чи намагання досягнути певного стандарту поведінки, та які ширші узагальнення з цього випливають – тема іншого дослідження. Тут лише нагадаю, що у XVIII ст. нюхання табаки стало статусним символом європейської верхівки, відтіснивши тютюнопаління і перетворившись на значущу церемонію світського життя для вишуканої людини; тоді ж це обросло спеціальними правилами, а

---

[247] Климентій Зіновіїв. *Вірші. Приповісті посполиті* / Підгот. тексту І. П. Чепіги, вступ. стаття В. П. Колосової та І. П. Чепіги, історико-літерат. коментар В. П. Колосової. К., 1971. С. 48.

[248] Див., наприклад, зацікавлення згаданою темою, що відобразилося у відповідних покрайніх записах у примірниках Почаївського, Видубицького, Києво-Печерського, Пустинно-Миколаївського тощо монастирів, а також у примірниках із приватних колекцій духовенства (*Каталог видань. Інокентій Ґізель «Миръ съ Богомъ человѣку» (Київ: Друкарня КПЛ, 1669)* / Опис Н. П. Бондар // Інокентій Ґізель. *Вибрані твори у 3 томах* / Редактор-упорядник Л. Довга. К., 2010. Т. III: *Статті*. С. 341, 343, 345, 348, 363, 364 та ін.

[249] Українські питальники перед сповіддю для священиків XVIII ст. містили навіть спеціальне запитання, чи не нюхали вони тютюну, чи не курили люльку і чи викорінювали ці звички серед парафіян (Chrissidis N. A. *Sex, Drink, and Drugs: Tobacco in Seventeenth-Century Russia*. P. 39). Неважко здогадатися, що однією з причин заживання «табаки» парафіяльними священиками була відкритість їхніх лав та сильне виборче право, що спричиняли до появи серед парохів колишніх козаків, посполитих та міщан.

[250] Інокентій Ґізель. *Вибрані твори у 3 томах* / Упорядник Л. Довга. К., 2009. Т. I, кн. 2: *Мир з Богом чоловіку (фотокопія оригіналу)* С. 148 (с. СНГ оригінального видання).

табакерка почала слугувати одним зі статусних елементів культури рококо. У XVIII ст. нюхання тютюну набуло поширення також серед західного чернецтва, а священики в Іспанії, попри заборону Римського престолу, як згадується в одному трактаті 1700 р., нюхали табаку під час літургії та тримали відкриті табакерки на вівтарі[251].

---

[251] Шивельбуш В. *Смаки раю*. С. 140–153.

Додаток 1

Чайний та кавовий посуд «чиновних» монахів[252]

Власник, час фіксації	Освіта/кар'єра[253]	Кавові прибори	Чайні прибори
Веніамін (–1735–)	бував у Росії в монастирських справах, золотоверхо-михайлівський економ	–	«чайникъ камѣнніи з накришкою цѣновою», «фѣнжаловъ чаіових 13», «приставочокъ фѣнжалєвих числомъ 7», «фѣнжаликъ малєнкіи»[254]

---

[252] Допоміжні прибори, як-от цукорниці, чи чашки, коли не вказано їх призначення (кавові, чайні), віднесено до тієї рубрики, до якої й решта посуду, якщо він інформує про пристрасть лише до одного напою. Інколи з інформації документів не можна взагалі встановити призначення прибору. Наприклад, по смерті начальника Ближніх печер Печерської лаври ієромонаха Ієрофія залишилася «чашєчка китайской работы съ индєиского орєха малєнкая попорчєна». Більше жодних натяків на його пристрасть до кавування чи чаювання реєстр майна не сповіщає (ІР НБУВ. Ф. 160, спр. 245. Арк. 3–5), тож залишається тільки здогадуватися про застосування згаданої дерев'яної посудини. Так само у петропавлівського ігумена Софронія була «носаточка неболшая мѣдная» (ЦДІАК України. Ф. 127, оп. 180, спр. 12. Арк. 11 зв.). Одне зі значень цього терміна в українській мові – «чайник» (Грінченко Б. Д. *Словарь української мови.* К., 1958. Т. II (З–Н). С. 570), проте у другому варіанті реєстру настоятельського майна слово «носаточка» закреслили, а зверху написали «лохань» (ЦДІАК України. Ф. 127, оп. 180, спр. 12. Арк. 72), що не дозволяє ототожнити цю посудину з прибором для приготування китайського напою. Відтак таку інформацію, яка не надається для однозначного трактування, у таблицю не вношу.

[253] До цієї рубрики внесено лише кілька вказівок: на місце навчання, факт перебування в Росії і останнє кар'єрне досягнення.

[254] ЦДІАК України. Ф. 169, оп. 5, спр. 97. Арк. 3–3 зв.

Власник, час фіксації	Освіта/кар'єра	Кавові прибори	Чайні прибори
Ігнатій Концевич (†1753)	вихованець КМА, викладач Холмогорської семінарії, начальник Китаївської пустині Печерської лаври	«кофєйникъ жовтій»	«чаиникъ болшій мѣдній», «чайничокъ мѣдній маленкій», «чашка мѣдная», «чайничокъ цѣновій»[255]
Йоаникій Скабовський (†1753)	вихованець КМА, ректор Тверської семінарії, архімандрит російських та Золотоверхо-Михайлівського монастирів	–	«сахарниця срєбранная на чєтирохъ ножкахъ с кришкою»[256]
Сильвестр Ляскоронський (†1754)	вихованець та викладач і ректор КМА, віленський старший, братський архімандрит	«кофєйникъ мосєнжній болшой», «кофєйникъ мѣдній жолтій малій»	«чайникъ мѣдній», «чайниковъ фанфурнихъ два малєнких», «чашокъ фанфурнихъ паръ сѣмъ», «чашокъ краснихъ орѣховихъ пять», «сахарниця жолтая мосєнжная»[257]
Ієсей (†1758)	видубицький намісник	–	«чайникъ мѣдній»[258]

[255] *Києво-Могилянська Академія кін. XVII – поч. XIX ст.: повсякденна історія*. С. 144, № 88; с. 412–413.

[256] ЦДІАК України. Ф. 127, оп. 148, спр. 56. Арк. 7 зв.

[257] Там само. Оп. 1024, спр. 873. Арк. 3–4.

[258] Там само. Ф. 130, оп. 2, спр. 128. Арк. 1 зв.

Власник, час фіксації	Освіта/кар'єра	Кавові прибори	Чайні прибори
Мелхіседек Орловський (†1764)	викладач та префект КМА, кирилівський ігумен	«кафєиникъ старой жолтой мѣди»[259]	—
Іларіон (†1766)	архімандрит, який проживав «на покої» у Видубицькому монастирі	«кофєйникъ оловяній зъ ручкою оловяною»	«чайникъ красной мѣди для варєнія води», «чайникъ мѣдной жолтой мѣди», «чайникъ красной мѣди малой», «сахарниця цѣновая бєзъ завѣсок с кришкою цѣнованою жъ», «корѣнныця жєрстяная порожняя»[260]
Сиф Гамалія (†1767)	вихованець КМА, настоятель («старший») Віленського монастиря (бував у Москві в його справах), видубицький ігумен	«кофєйниковъ жолтой мѣди два», «мєлничка дєрєвяная тєрєть кофє зъвєрху оной мѣдь жолтая»	«чайникъ фарфурный китайскій, свєрху дужка фарфурна жъ», «чайникъ фарфурный бѣлій съ краснымъ писмомъ дєрєвъ и хатъ по двомъ сторонамъ», «чашокъ фарфурныхъ разного сорту пар три и свєрхъ двѣ блюдця чайныє», «ложєчка цєдилная къ чаю оловяная», «чайниця жолтой мѣди єдна», «сахарниця жолтой мѣди єдна», «чайникъ мѣдный болшій єдинъ», «ларчикъ дєрєвяный въ нємъ двѣ чайницѣ и сахарниця жєстяныє зъ нутранымъ замкомъ одинъ»[261]

---

[259] Там само. Ф. 127, оп. 159, спр. 114. Арк. 18.

[260] Там само. Ф. 130, оп. 1, спр. 97. Арк. 22 зв. — 23 зв.

[261] Там само. Спр. 200а. Арк. 13–15 зв.

Власник, час фіксації	**Освіта/кар'єра**	**Кавові прибори**	**Чайні прибори**
Яків Воронковський (†1774)	вихованець КМА, видубицький ігумен	«кофєйникъ жолтой мѣди»	«чайникъ мѣдніи болшій для варѣння води», «чайникъ жолтой мѣди», «сахарниця мѣди жолтой», а «до нєя ложєчка срєбранная и щипцѣ просмєнтаталніи»/«прєсмєкталній»[262]
Никодим Панкратієв (†1774)	вихованець, викладач і ректор КМА	–	«чайник оловяный с деревяною ручкою», «сахарница меды жолтой», «чашек файфурных пар две»[263]
ієромонах Ісая (–1776–)	видубицький економ		«чайницъ (sic!) мѣдній, что воду грѣть», «чайникъ, что чай пить нєболшой», «чайникъ жолтой мѣди», «сахарниця жєстяна», «чашокъ простихъ паръ двѣ»[264]
Кирило Кучеровський (†1783)	вихованець КМА (до класу піїтики), військовий священик, настоятель кількох російських монастирів, кирилівський архімандрит	«кофейникъ єдинъ и молочникъ жолтой мѣди с кришкою єдинъ»	«чайниковъ чєрныхъ два, жолтой мѣди єдинъ», «чашокъ чайнихъ саксонскихъ паръ сѣмъ», «чашокъ чайныхъ китайскихъ паръ тры», «чашка съ блюдцємъ болшая простого фарфура єдна», «чашокъ малыхъ чайныхъ простыхъ паръ двѣ», «ларчикъ, мраморомъ навєдєнъ, жєстяныхъ сосудовъ на чай два, на сахаръ одинъ»[265]

[262] Там само. Ф. 127, оп. 169, спр. 21. Арк. 43; ф. 130, оп. 2, спр. 538. Арк. 9–9 зв.

[263] *АиД-4*. С. 179, 183, № XXIV.

[264] ЦДІАК України. Ф. 130, оп. 1, спр. 466. Арк. 32 зв., 34–34 зв.

[265] *Києво-Могилянська Академія кін. XVII – поч. XIX ст.: повсякденна історія*. С. 245–246, № 153; с. 440.

12-12-479

Власник, час фіксації	Освіта/кар'єра	Кавові прибори	Чайні прибори
Миколай Цвіт (†1784)	вихованець КМА та Кеніґсберзького у-ту, викладач російських семінарій, настоятель Пекінської місії, кирилівський архімандрит	–	«чайницъ оловяныхъ три», «чашокъ финиѳяныхъ цвѣтныхъ дєсять, с коихъ двѣ зєленихъ, и при нихъ кришокъ такихъ жє шєсть», «чашокъ фарфурных с кришками и золотими цвѣтками двѣ», «чайниковъ финиѳяныхъ два», «сахарниця нєболшая финиѳяна одна», «сахарницъ финиѳяныхъ нєболшихъ бєзъ кришокъ двѣ», «чашокъ фарфурныхъ одна въ другую вкладаящихся дєвять», «чаиникъ камєнной с кришкою», «чашка фарфурна с цвєтами, в срєдинѣ оной статуйка фарфурная жъ», «пара чашокъ фарфурныхъ с мисочкою мѣдною финиѳяною», «пара чашокъ колпачковъ финиѳяных», «пара чашокъ фарфурныхъ, с коихъ одна разбита»[266]
Софроній Базилевський (†1786)	вихованець КМА, катедральний архідиякон та екзаменатор, київський петропавлівський ігумен	–	«чайникъ черный мѣдной, и другій желтый»[267]

[266] ЦДІАК України. Ф. 127, оп. 178, спр. 43. Арк. 16, 17–17 зв.

[267] Там само. Оп. 180, спр. 12. Арк. 11 зв.

Репертуар кавового та чайного посуду київських рядових ченців

Власник	Час фіксації	Кавові прибори	Чайні прибори	Загальна вартість майна
Софійський ієродиякон Трифон Дацієвич	1742	–	«фарфорка съ чашкою, что чай пют», скляна чашка	>15,5 рубля, «полталярковъ битих три чвєртка одна», «тинфовъ чєтирнадцят», «шостаковъ бытих тридцять два»[268]
пустинно-миколаївський ієромонах Никодим	1744	–	корінниця	?[269]
Видубицький полатний монах Йосиф	1757	–	–	?[270]
Невказаний видубицький чернець	1758	–	–	?[271]

[268] Там само. Оп. 1020, спр. 591. Арк. 8–10 зв. Вказано лише готівку, без врахування вартості майна.

[269] Можливо, належав до «чиновної» братії, адже клопотався про монастирські справи у Генеральному суді у Глухові (Там само. Оп. 1024, спр. 395. Арк. 3).

[270] Там само. Ф. 130, оп. 2, спр. 128. Арк. 4.

[271] Там само. Арк. 3–3 зв.

Власник	Час фіксації	Кавові прибори	Чайні прибори	Загальна вартість майна
видубицький ієромонах Йоасаф	1760	–	–	?[272]
видубицький ієромонах Мефодій	1762	–	–	47,11 рубля та «тинфовъ полскихъ пять»[273]
видубицький ієромонах Мелетій	1762	–	«чайничокъ цѣновиі», «чашокъ чаинихъ чєтири парѣ» (інакше — «финжаловъ паръ чєтири»), «корѣнницъ жєстяних чєтири»	>56 рублів[274]
пустинно-миколаївський шафар монах Єрмолай	1763	–	–	?[275]
лаврський ієромонах Мелетій	1766	–	–	7,735 рубля[276]

---

[272] Там само. Оп. 1, спр. 97. Арк. 1.

[273] Там само. Арк. 7–8.

[274] Там само. Арк. 13 зв. — 14 зв. Зазначу, що цей чернець міг належати й до «чиновних». Його послушання у монастирі невідоме, однак він, мабуть, грав не останню роль, адже був посланим у січні 1762 р. до ктиторів Миклашевських по обіцяні на монастир подарунки, мав власного служителя та приватні запаси спиртного (без вина) й риби, зрештою – достатньо небідний побут (див.: там само. Арк. 11–11 зв., 14, 16).

[275] Там само. Ф. 131, оп. 30, спр. 178. Арк. 2–3.

[276] ІР НБУВ. Ф. 160, спр. 245. Арк. 9.

Власник	**Час фіксації**	**Кавові прибори**	**Чайні прибори**	**Загальна вартість майна**
лаврський ієромонах Лаврентій	1766	–	–	5,435 рубля[277]
лаврський ієромонах Іліодор	1766	–	«чайникъ оловяной съ ручкою ж дєрєвяною», «чашка з блюдцємъ чайная простая»	8,9475 рубля[278]
лаврський ієромонах Антоній	1766	–	«чайникъ вєтхой оловяной»	1,025 рубля[279]
лаврський ієромонах Євсевій	1766	–	«чашка чайная глиняна», «чашка дєрєвяная»	3,675 рубля[280]
лаврський ієромонах Онисифор	1766	–	–	2,045 рубля[281]
лаврський монах Сиф	1766	–	«чаиникъ глиняний», «блюдця и чашєчъка глиняные»	2,23 рубля[282]

[277] Там само. Арк. 9 зв.

[278] Там само. Арк. 10–10 зв.

[279] Там само. Арк. 11 зв.

[280] Там само. Арк. 11 зв.–12.

[281] Там само. Арк. 12 зв.–13.

[282] Там само. Арк. 13–13 зв.

Власник	Час фіксації	Кавові прибори	Чайні прибори	Загальна вартість майна
видубицький ієромонах Йосиф	1770	–	«чайникъ мѣдній», «чашокъ фарфурних три», «сахарница с трома шуфлядками»[283]	–
видубицький ветлиський шафар ієродиякон Феодосій	1771	–	«пушєчка жєстяная по подобію корѣнницѣ здѣланна»	?[284]
видубицький ієродиякон, литківський шафар Пахомій	1772	–	–	7,25 рубля[285]
видубицький рясофор Донат	1772	–	–	повністю убогий[286]
видубицький рясофор Іов	1772	–	–	повністю убогий[287]

[283] ЦДІАК України. Ф. 130, оп. 1, спр. 97. Арк. 49. Окрім цього посуду у реєстр внесено і з невідомих причин невідомо коли викреслено ще «чайникъ оловяний», чайничку «викторову», до чашок – дві пари «черепяних» блюдець. Реєстр келійних пожитків Йосиф складав по від'їзді до Глухова (там само. Арк. 47), тож не виключено, що він теж належав не до «подлійших» іноків, адже, найшвидше, їхав у столицю Малоросійської губернії клопотатися про монастирські справи.

[284] Там само. Спр. 322. Арк. 117 зв.

[285] Там само. Спр. 440. Арк. 14–15 зв., 21.

[286] «По умєртвій жє єго никакихъ вєщєй собствєнныхъ єго нє осталось, но онъ чимъ нужнымъ съ одѣянія от монастыря по убожєству єго снабдѣнъ былъ, въ том и погрєбєнъ» (там само. Ф. 127, оп. 1020, спр. 4228. Арк. 26).

[287] «По умєртвій жє єго никакихъ вєщєй собствєнныхъ єго нє осталось, но онъ чимъ нужнымъ съ одѣянія от мнстря по убожєству єго снабдѣнъ былъ, въ томъ и погрєбєнъ» (там само. Арк. 25).

Власник	Час фіксації	Кавові прибори	Чайні прибори	Загальна вартість майна
видубицький ієромонах Гавриїл	1773	–	–	?[288]
видубицький ієромонах Йосиф	1774	«сахарница жестяная одна (три коробачки в каторихъ), в оной чаю полчвєртки, кофє паленого двѣ ложки», «кофейникъ мѣдній».	«сѣточка серебраная одна, ложечка пресменталная пєреломленая», «чашокъ чаевых фарфурных паръ 2», «друшлячокъ маленкій мѣдній, что чай цѣдятъ», «фаєрка чаевая», «чайниковъ мѣдных два, єдєнъ болшой, другой малой»	20 рублів 65 копійок[289]
видубицький ієромонах Віктор	1774	–	бляшана цукорниця з олов'яною ложечкою	?[290]

[288] Там само. Ф. 130, оп. 1, спр. 440. Арк. 22–22 зв.

[289] Там само. Арк. 7–8. Насправді вартість майна була значно вищою, адже чернець мав і доволі багатий за репертуаром гардероб, тканини, книги, інструмент, харчові припаси тощо. Вказана сума – це лише наявна у келії готівка «сребной монети» (там само. Арк. 6–10 зв.).

[290] Там само. Арк. 11 зв. Аркуш з реєстром пошкоджено, тож один запис повністю не читається: «[...] зъ бляшаними пушками» (там само).

Власник	Час фіксації	Кавові прибори	Чайні прибори	Загальна вартість майна
видубицький літківський городничий монах Орест	1774–1775	«кофейник мѣдныи» (на 1774)	«чайникъ мѣдній одинъ», «чашокъ гринанихъ (sic!) пара, другая дерєвяная» (на 1774 р.), «чайниковъ 2» (на 1775 р.)	>131,3 рубля[291]
видубицький рясофор Мирон	1774	–	–	>15 копійок[292]
братський ієромонах Яків Блоницький	1774	–	–	?[293]
видубицький полатний монах Митрофан	1775	–	«чайникъ малєнкий жолтой мѣди съ кришкою оловяною»	27,74 рубля[294]
братський ієромонах Йосиф Шаула	1776	–	–	?[295]
видубицький ієромонах Віктор	1779		«сахарниця жєстяна»	?[296]

[291] Там само. Арк. 9 зв.–10, 23 зв., 24 зв. Насправді вартість майна була значно вищою, адже чернець мав і доволі багатий за репертуаром гардероб, тканини, книги, інструмент, харчові припаси тощо. Вказана сума – це лише наявна у келії готівка «срєбной монєти» та Орестова оцінка частини пограбованого у нього майна (там само. Арк. 9–10 зв., 23–24 зв.).

[292] Там само. Арк. 2–3. Вочевидь, пройшов «латинський» вишкіл, адже 15 книг, переважно латино- та польськомовних (там само. Арк. 2 зв.–3).

[293] Там само. Ф. 127, оп. 169, спр. 37. Арк. 10.

[294] Там само. Ф. 130, оп. 2, спр. 553. Арк. 1.

[295] Там само. Ф. 127, оп. 171, спр. 35. Арк. 7.

[296] Там само. Ф. 130, оп. 1, спр. 440. Арк. 33–34.

Власник	Час фіксації	Кавові прибори	Чайні прибори	Загальна вартість майна
видубицький монах Аарон	1779	–	–	>27,55 рубля[297]
видубицький ієромонах Стефан	1781		«чайничокъ цѣновій малій»	>28,23 рубля[298]
видубицький ієродиякон Іона	1782	–	–	3,36 рубля[299]
видубицький монах Мойсей, багринівський «смотритель»	1782	–	«чайничокъ маленкий жолтой медѣ с кришкою оловяною», «чайниковъ красной мѣды два», «мисочокъ чайныхъ московской работы 2»	>17,08 рубля[300]
видубицький ієромонах Спиридон	1783	–	«чайникъ цѣновый съ кришкою»	>4 рублі[301]
видубицький ієродиякон Касіан	1789	–	–	>1,29 рубля[302]

[297] Там само. Арк. 28–28 зв.

[298] Там само. Спр. 723. Арк. 4 зв., 6–7. Вказано лише наявну готівку. Насправді вартість майна була значно вищою, адже чернець мав і доволі багате матеріальне оточення, зокрема набір теслярського та кравецького інструменту.

[299] Там само. Спр. 744. Арк. 8. Вказано лише готівку без врахування вартості достатньо скромного майна.

[300] Там само. Арк. 2 зв.–3. Вказано лише готівку без врахування вартості майна.

[301] Там само. Спр. 723. Арк. 22–22 зв., 24 зв. Вказано лише готівкову суму без врахування вартості всього майна.

[302] Там само. Арк. 26–26 зв. Вказано лише готівкову суму без урахування вартості доволі скромного майна.